

BARBARA ANNA UHEREK-BRADECKA

PhD Eng. Arch.

Akademia Śląska w Katowicach
Wydział Architektury Budownictwa i Sztuk Stosowanych
e-mail: basiauherek@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8222-1488>

JAKUB STOJECKI

MSc Eng. Arch.

Pracownia projektowa Kaiserbrecht Investment Sp z o.o.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8834-506X>

KAROLINA DUDZIC-GYURKOVICH

PhD Eng. Arch.

Krakow University of Technology
Faculty of Architecture
e-mail: karolina.dudzic-gyurkovich@pk.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9610-7288>

MICHAEL LAAR

Prof. Dr. M.Eng., Architect

Deggendorf Institute of Technology
Faculty of European Campus Rottal-Inn
ORCID:

HERITAGE AND IDENTIFICATION OF UPPER SILESIAN MODERNIST PAVILION ARCHITECTURE FROM 1960–1980: ORIGINS, STYLISTIC FEATURES, LACK OF PRESERVATION

DZIEDZICTWO I IDENTYFIKACJA GÓRNOŚLĄSKIEJ MODERNISTYCZNEJ
ARCHITEKTURY PAWILONOWEJ Z LAT 1960–1980 — GENEZA, CECHY
STYLOWE, PROBLEMATYKA BRAKU OCHRONY

ABSTRACT

The late-Modernist pavilions in the Upper Silesian area constitute a unique group of buildings that are the cultural and artistic heritage of the region. Their small scale and simple adaptability to a variety of uses made them easily fit into the existing context. They were built in large numbers, and, in many cases, their creators were prominent Silesian architects. The purpose of this paper is to identify pavilion buildings, present their typology and analyse their state of preservation with regard to original appearance, both in terms of architecture and details. The research used the method of library and archive searches and historical analysis of iconographic materials, as well as the method of comparative analysis of the materials collected during the on-site research. The multifaceted activity made it possible to identify the features of typical pavilions and document their gradual disappearance caused by uncontrolled interventions. The numerous redevelopments and modernizations of these buildings have obliterated their original appearance, which is a legacy of Modernism. The findings also shed new light on the problem of lack of conservation.

Keywords: architecture, pavilions, typology, state of preservation, cultural heritage, late Modernism, Upper Silesia

STRESZCZENIE

Późnomodernistyczne pawilony na obszarze Górnego Śląska stanowią unikalną grupę obiektów będących dziedzictwem kultury i sztuki regionu. Ich niewielka skala i prosta adaptowalność do różnorodnych funkcji sprawiły, że łatwo wpisywały się w zastany kontekst. Były budowane w dużej ilości, a ich twórcami są, w wielu przypadkach, wybitni śląscy architekci. Celem pracy jest identyfikacja obiektów pawilonowych, stworzenie ich typologii oraz analiza stanu zachowania odniesionego do pierwotnego wyglądu, zarówno pod kątem architektury, jak i detalu. W badaniach stosowano metodę kwerendy archiwalnej oraz analizy historycznej materiałów ikonograficznych, a także metodę analizy porównawczej z materiałami zebranymi podczas badań *in situ*. Wieloaspektowe działanie pozwoliło na wskazanie cech typowych pawilonów oraz udokumentowanie ich stopniowego zanikania spowodowanego niekontrolowanymi ingerencjami. Liczne przebudowy i modernizacje, jakim obiekty te zostały poddane, powodują zacieranie ich oryginalnego wyglądu, będącego dziedzictwem modernizmu. Wyniki badań rzucają także nowe światło na problem związany z brakiem ochrony konserwatorskiej.

Słowa kluczowe: architektura, pawilony, typologia, stan zachowania, dziedzictwo kulturowe, późny modernizm, Górny Śląsk

1. INTRODUCTION

The 1960–1980 pavilion architecture is a unique group of buildings clearly distinguishable from among the Modernist buildings erected in this period in the area of the current Silesian province. These structures were an outstanding example of developed post-war Modernism, and one can confidently speak of their uniqueness on a national scale. The pavilions very often played prestigious roles, such as: wedding palaces, theaters or libraries, and their architectural expression was complemented by bas-reliefs and glass cullet mosaics, the motif of which referred to the use of the building. Thus, these are complex works of cultural and artistic heritage. That is why it is so important to protect and preserve them for future generations.

1.1. Purpose of the Article

The purpose of the paper is to identify the stylistic features of pavilion buildings, allowing to distinguish them as a different architectural category, distinctive for its form, the authors of which are very often outstanding architects (Gyurkovich, 2008). This article also attempts to categorize them in terms of typology, as well as to draw attention to the issue, overlooked by many, of disrespect for and destruction of pavilion buildings, which should now be fully-fledged monuments under conservation protection, and witnesses of a bygone period of architecture and art. This is necessary to prevent their uncontrolled redevelopment and destruction.

1.2. Research Methods

Various research methods and techniques were used during the works. A simplified case analysis was adopted as the methodological basis for the research, which first of all allowed to select the buildings subject for further analysis, and then — to identify

their features and formulate summary statements, while maintaining an individual approach to each of the examples presented. This method is particularly often used in architectural research, where understanding the spatial, cultural and social context plays a key role (Yin, 2015). Detailed research techniques included on-site studies conducted to determine the urban and architectural context of the pavilions, as well as to record their state of preservation.

During this research, the primary technique used was photographic documentation (Niezabitowska, 2014). Its purpose was twofold: first, it made it possible to determine the extent of the interventions and alterations implemented, and second, it provided the most up-to-date and complete list. The paper also includes literature research for the purpose of isolating the unique features of pavilion architecture (Creswell, 2013) and identify proposals for their preservation, as well as potential areas of contemporary intervention. An important element was the study of historical sources, including: iconography, planning documents and architectural documentation.

1.3. Scope

The study used a two-dimensional — territorial and temporal — delimitation. In terms of territory, the study covers the area of the current Silesian voivodeship, and its delimitation is dictated by the multitude of examples found in the area. The temporal scope is 1960–1980, when the number of pavilions constructed was greatest, and when they assumed their most mature architectural form (Leśniakowska, 2013).

1.4. Literature Review

Protection of monuments is sanctioned in Poland by the provisions of the Monument Protection and Care Act of 23 July 2003 (Journal of Laws 2003 No. 162 item 1568). Pursuant to Article 3 of this Act,

a monument is understood to be an immovable or movable property, or parts or complexes thereof, which have been developed by people or are associated with their activity and are a testimony of a by-gone era or event, the preservation of which is in the public interest due to its historical, artistic or scientific value.

All the buildings discussed in this article were constructed after the Second World War, i.e., in the period of the Polish People's Republic, but they are not treated on a par with buildings from the pre-war period (Żychowska and Białkiewicz, 2018). The conservation of late Modernism architecture, especially Modernist pavilion buildings, has not been specified in the law yet. The issue is addressed more extensively by Jakub Lewicki (2017, 2020), who noted that already in 2003–2008, local branches of the Association of Polish Architects (SARP) developed criteria for the protection of architecture, invoking the provision in the Spatial Planning and Development Act of 27 March 2003 (Dz.U, 2003 No. 80 item 717) which introduced the concept of *contemporary cultural assets*. However, Modernist buildings are still not protected by statutory law. The issue undoubtedly lies in the fact that [...] *Modernism itself requires a different conservation doctrine than the architecture that was developed over the previous centuries* (Ciarkowski, 2013). *You do not need to persuade anyone that architecture is a tangible testimony to the level of development of civilization: its knowledge, culture, technology, economics, etc. in a particular era. For it is the buildings that constitute the most concrete part of cultural heritage* (Kadłuczka, 2006). However, *the architectural heritage of the 20th century, especially the buildings that have not (yet) found their place in history, are treated under the law the same as new buildings. This poses a significant obstacle to their preservation* (Tostões, 2018). Numerous studies and articles on the architecture of the Modernism are more of a documentary nature rather than advocating for the need for its preservation (Cemer, 2019). More detailed are publications on the preservation of Modernist monuments in certain Polish cities — Warsaw (Lewicki, 2020), Gdynia, (Hirsch, 2021), Łódź (Stefański, 2018) or Kraków (Purchla, 2017). With regard to the architecture from this period, *the entries in the register of Modernist monuments are of a pioneering nature — both in terms of the justifications for the decisions, but also in terms of the form of the decisions issued* (Lewicki, 2020). However, there is a well-founded fear that these buildings will disappear irrevocably before they are entered in the register. *To be preserved, however, they must physically exist. Moreover, they should exist not only in terms of*

structure and body, but also in an untainted original shape that expresses the artistic intent of their creators (Bieniecki, 1969). The region of Silesia, which developed economically very intensively in 1960–1980, abounded in exceptional developments of Modernist buildings (Szafer, 1972, 1979, 1981), which are now subjected to numerous redevelopments that obliterate their original expression or, even worse, disappear irretrievably from the Silesian landscape.

Barbara Klajmon wrote that: *in the face of the threat of the demolition and renovation obliterating the original appearance of buildings, conservation seems to be most essential for maintaining the cultural heritage for future generations* (Klajmon, 2016). In addition, it should be remembered that these were pioneering buildings in terms of not only use, but also structure, as well as architectural details. Modernist buildings are thus on a par with those of earlier eras as *iconic, architectural cultural markers of Silesian cities* (Podhalański, 2020). Indeed, the slogan 'Beauty every day and for everyone' (Przedpelski, 1987) postulated by the Institute of Industrial Design in the 1960s, was reflected in architecture.

2. ORIGIN AND ARCHITECTURAL FORM OF PAVILIONS

The origin of popularity of small, free-standing service buildings can be traced to the political, economic and social changes of the early post-war years (Musiaka, Figlus and Szmytkie, 2020). These changes were accompanied by a search for new forms of architectural expression. Therefore, in the late 1950s, there was a demand for modern free-standing pavilions being self-contained elements contributing to the city space. On many occasions, the plots left after war damage or post-war demolition, were developed with lightweight pavilions, the forms of which well represented the new reality. Pavilion-type buildings proved to be versatile, and could accommodate both basic functions, such as grocery stores, cafés, restaurants, haberdashers and drugstores, as well as those more complex ones, such as art galleries, cinemas, theaters, fashion houses, wedding palaces and libraries. Their small scale allowed them to be located in city centres without interfering with the existing urban structure.

According to researchers, the form of pavilions draws on the architecture of Le Corbusier, and specifically, it is derivative of his famous work, the Villa Savoye (Kozłowski, 2020). In it, Le Corbusier manifests all of his five principles of modern architecture, which, in his opinion, characterize modern designs. It introduces a new design paradigm, reevaluating all of the previously known rules for shaping

architecture, construction and aesthetics (Fryszak, 2008). These principles are as follows: facade of the building above ground level on pillars called *pilotis*, free functional and spatial layout, free facade independent of the building structure, strip window (modeled after the ribbon of photographic film), flat usable roof with a garden.

The rapidly developing construction technologies and the architects' modifications of the original building for specific new needs have resulted in a large number of variants of pavilion buildings. The small scale of pavilions and the diversity of forms and facades, allowed them to fit perfectly into various contexts of their surroundings. Such a building could exist in almost any location and could be tailored to a specific functionality. Technologically speaking, however, these buildings were significantly ahead of Le Corbusier's design. The dynamically developing structural engineering in the scope of reinforced concrete structures resulted in the creation of very sophisticated forms of pavilions. Architects applied technical innovations, such as more durable materials, allowing for smaller structural elements, or used bold, dynamic forms, such as protruding supports. Increasing the load-bearing capacity and span while reducing the massiveness of structural elements, has allowed them to use large areas of glazing, and even entire glass facades. What remained unchanged, however, was the fact that most pavilions from this period were based on a slab-and-column structure that allowed to adapt the facade freely based on the architect's idea, as evidenced by the immense diversity of the facades of these buildings. However, the construction industry of that period was not free of constraints. The most significant one was the inability to produce large formats of good-quality glass (Springer, 2022). The implementation limitations of the time and the lack of a set of typical elements for development of architectural buildings stimulated the creativity of architects (Juszkiewicz and Szczerski, 2023). They could not glue panes of glass together, so when designing new buildings, they created original metal or metal and wooden structures, which they filled with glass panes that resulted in numerous variants of curtain walls in pavilion architecture. Therefore, the buildings constructed at the time, with innovative roofing, enriched with ceramic or glass mosaics and illuminated with sophisticated neon signs, which usually contained the building's name, often constituted abstract sculptures of sorts. The expression of new aesthetics in conjunction with the birth of industrial design (Kwiatkowska, 2006) resulted in the creation of individual and original buildings that are iconic for their locations.

3. RESEARCH RESULTS

The conducted studies of pavilions, archive research and on-site studies, provided a collection of thirty buildings representing the architectural type under discussion. More buildings representing the pavilion architecture type were identified during the research in the Silesian province, but due to the availability of data, especially archive data, not all of them were analysed. The locations of the buildings are shown on the map (Ill. 1).

The studied group is shown in the table below. This choice made it possible to specify the use of pavilions, their locations, and to assess the state of preservation, as well as the changes to their original structure and details. The collected archive materials was referenced to on-site research, and made it possible also to determine their state of preservation. The buildings that no longer exist were also marked, and so were changes introduced in the partially preserved ones.

4. TYPES OF PAVILIONS

Pavilion architecture can be divided into several groups of buildings by different criteria. The classification may be based on design, size, form, use or location. The structural criterion has been ignored, as most of the analysed buildings have slab-and-column or framework and beam-and-column structure, and only one of them — Teatr Mały in Tychy, the authors of which are Kazimierz Wejchert, Bolesław Seredyński and Waław Jaciow — is an example of bold curvilinear shell structure (Nakonieczny, 2017). A classification by building size was also omitted, as this would have required an in-depth analysis of plans of the identified buildings, which is planned for future studies. Given that the pavilions are functionally universal, in the opinion of the authors, the most appropriate classification of the buildings from the 1960s, 1970s and 1980s will be based on their original location. It was closely related to, even determined, their use. Having analysed thirty buildings from the current Silesian province, it was the criterion of original location that was adopted for distinguishing four types of pavilions: park pavilions, housing estate pavilions, downtown pavilions and factory pavilions.

4.1. Park Pavilions

These are undoubtedly some of the most interesting buildings, not only because of their architecture, but also of their surroundings and land development. The buildings located in parks were also accompanied by

street furniture. An excellent example is the pavilions designed by prominent Silesian architects — Aleksander Franta and Henryk Buszko — who located their Wedding Pavilions in parks (Barucki, 2015): in the centre of Park Hutników in Chorzów (Uherek-Bradecka, Stojek, 2022) and in Sielecki Park in Sosnowiec. Taking into account what weddings palaces are used for, their location is very apt and purposeful. The Registry Office, as an administrative building, should be located in the centre of a city, while the natural environment seem to be suitable for wedding ceremonies. Therefore, a city park combining these two uses, was a natural choice. However, these pavilions also played recreational roles, suffice it here to mention the Parkowa restaurant erected in 1964 in Chorzów, designed by Zbigniew Rzepecki.

4.2. Housing Estate Pavilions

These are pavilions that are built as free-standing or clustered to form larger complexes. Their primary use involved various services accompanying the development of multi-family buildings. These were mostly basic services, such as grocery stores, cafés, bookstores, restaurants, tailoring and photography shops, and beauty and hair salons. The location of these buildings was often determined at the stage when plans were being made for new housing estates. This was the case with the Tysiąclecia housing estate in Katowice, where the decision to build four service outlet pavilions was made at the stage of planning the estate. In the 1960s, three retail and service pavilions were built in the Tysiąclecie Dolne estate, consisting of ten service outlets (Syska, 2019). Among others, they included an outstanding example of a housing estate pavilion which included the Adria restaurant and café, the authors of which were also Henryk Buszko and Aleksander Franta. However, these pavilions were built not only in Katowice. They can be found in virtually all newly designed housing estates, as exemplified by the buildings in Tychy — the Tychy Municipal Library in the ‘G’ housing estate by Maria Czyżewska erected in 1986, or the Sasanka Department Store by Bożena and Janusz Włodarczyk, erected in 1976 in the D3 housing estate (Lipok-Bierwiazzonek, Skitek, 2017).

4.3. Downtown Pavilions

As the name suggests, downtown pavilions were located in city centres, as downtown developments. Sometimes, they were erected as additions to buildings on vacant lots, or to complement the functions of downtown space. They were used as retail outlets, art galleries and entertainment centres, e.g., cinemas

(Kędzierski, 2022). At the turn of the 1950s and 1960s, the authorities decided to modernize methods of trade, so self-service and preselection of goods were introduced. This forced the retail industry to introduce new and more attractive forms of sales. The modernization of trade was mainly about creating an impression of freedom for customers, because thanks to these pavilions, customers had full view of the goods. In addition, the belief at the time was that a good shop would strive to ‘advertise’ its merchandise in a suggestive way. A major role was played by shop displays (Kantarek, 2019), which could be created in the large glass windows of the pavilions, and showcases in which the products offered in the respective stores were presented. This provided the architects and visual artists of the time with an opportunity to show off their skills — their designs were becoming attractive, thanks in part to the interdependence between the external form and the interior of the shops. Such shop displays began to be applied in many new Katowice shops, such as the Elegancja Fashion House, designed by Marian Skalkowski (Borowik, 2019) or the Domus pavilion designed by Stanisław Kwaśniewicz (Malanowicz, 2023). Mieczysław Król used similar solutions in the iconic pavilions of Katowice — the Centrum pavilion (1973) or the Junior Department Store (1975) (Szafer, 1979). These types of pavilions featured lightweight steel construction, and glazed panels were inserted from floor to ceiling. However, pavilion buildings were also given other uses, like in the case of the pavilion in Bielsko-Biała, which served as a bus station waiting room. This original building was designed by Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego managed by Mieczysław Paneth, M.Sc.

4.4. Factory Pavilions

This trend in buildings was popular mostly in the 1960s and 1970s. It was a time of dynamic development of industry in Poland (Złowodzki, 2019), which the government prioritized as a factor of state development. The socialist system, as its name implies, relied on the power of society, glorifying the working class, which was employed in giant industrial state-owned factories. In the case of the area in question, one should mention especially mining and metallurgy, of which the Silesian province became the capital due to its geology. A sense of appreciation and exceptional treatment of the working class was to be created by *bringing workers into the inner city and residential neighbourhoods adjacent to the inner city — by shattering the capitalist tradition of relegating the working class to the suburbs (...)* (Bierut, 1949). This was to be aided by special state policy,

which included: high salaries, food allowances distributed at workplaces (Zawistowski, 2017), additional vouchers for higher-quality products or cars. An additional element of this policy was the pavilions built by large workplaces to play such roles as: cultural centres, miners' and steelworkers' hostels, miners' clubs, etc. In the early years, they could only be used by the workers employed at a particular steelworks or mine and their children who belonged to special interest clubs, such as the Young Technician's Club. Factory pavilions usually housed a number of spacious rooms allowing for gatherings, training classes and performances, and their use was often enhanced by small catering outlets. For the most part, they were built in factories — in their most elegant part, away from the industrial one. This is how the Factory Cultural Centre of the Bolesław Śmiały Coal Mine in Łaziska (1964) or the Cultural Centre of the Baildon Steelworks in Katowice (1960), by Henryk Buszko and Aleksander Franta, were erected. Artistic mosaics were a characteristic feature, in keeping with the narrative also pursued by socialist realist filmmakers, depicting miners or steelworkers at hard physical labor (Ćwikła, Łęcki, 2011).

5. UNIQUE CHARACTER — ARCHITECTURAL DETAILS

One of the most typical features of Modernism was rejection of ornamentation of any kind. Adolf Loos, a forerunner of Modernism, argues that *Ornaments have become pointless (...), modern beauty is defined by accuracy of workmanship and nobility of pure material* (Loos, 2013), but does not reject architectural details. Similarly, the developed Modernism of the 1960s introduced much more sculpted facades. People were bored with the emptiness and total simplicity of the facades of Modernist buildings of the 1920s and 1930s and, in a way, they longed for ornaments. Modern art forms in the form of bas-reliefs and mosaics, often depicting content related to the building's use, were introduced on the facades of pavilions by artists and sculptors. The shortage of building materials in Poland (Zygmańska and Fuglewicz, 2021) behind the Iron Curtain meant that facades were covered with coloured glazed tiles and glass or porcelain cullet to create a three-dimensional relief (Ill. 2). The brutalist style, demonstrated frequently by the pavilions in question, emphasizes the ornaments of form. The ornament introduced is often geometric and abstract in nature, and exposes the rawness of the material from which it was created. Unlike the ornamentation of the 19th century, which was added only for aesthetic reasons, Modernist ornamentation often

appeared on structural elements. It formed a coherent whole of structural, utilitarian and visual matter (Cymer, 2020).

Bożena Kostuch wrote that: *In Polish architecture, the second half of the 20th century was the true high point of the use of ceramic techniques in construction* (Kostuch, 2015). The use of surprising materials, seemingly unrelated to the use of buildings, such as corrugated sheet metal on the facades of the Wedding Palace in Katowice, underlined the avant-garde character of the pavilion buildings, becoming their distinctive features. A decorative frieze by Jerzy Egon Kwiatkowski, depicting muses and ancient deities in abstract forms has become the distinctive feature of the BWA Gallery of Contemporary Art (Makówka, 2008), as have the mosaic on the facades of the Kosmos cinema in Katowice or the mosaic at the entrance area of the Kolorowa restaurant in Sosnowiec. It should also be mentioned that these elements do not define the pavilions only from the outside. According to the concept by Frank Lloyd Wright, it was assumed *that interior and exterior spaces are parts of the same whole* (Gudkov and Gudkova, 2017). Mosaics and unusual finishing materials are also making their way into their interiors. Many of them were unfortunately obliterated during redevelopments or disappeared irretrievably during demolition of buildings, such as the decorative bas-reliefs or glass mosaics in the Wedding Palace in Katowice. However, some of them can still be seen today, for example in Katowice's Kosmos cinema (Dragović, 2004) or Tychy's Teatr Mały, where one can observe the transition of decorations from the facade to the interior of the building. Innovative decorative solutions even determined the appearance of pavilions and determined their recognition.

6. UNIQUE FEATURES OF PAVILIONS

The comparative analysis involved specification of unique features of pavilion architecture. Pavilion architecture unquestionably refers to the design of the Villa Savoye by Le Corbusier and respects the five basic principles of modern architecture advocated by that designer. However, the pavilions in the post-war Communist Bloc developed their own distinctive features, some of which differ from the original, making them an architecturally distinct group. Although flat roofs were used in the pavilions, they were not usable due to the roles they played, and banded windows were often replaced by spacious display windows covering the entire height of the storey. However, the free plan, free facades and use of *pilotis* to detach the building from the ground, as well as the

freestanding nature of these undersized buildings, make them a group with the features that are clear for viewers, unique and complemented by architectural and artistic detailing. This is best evidenced by archive photographs of the buildings (Uherek-Bradicka, Stojacki, 2024), where we can see unprecedented facade materials, such as: glass cullet, corrugated aluminum sheeting, coloured glass or porcelain art mosaics, stone reliefs and sculptures, concrete castings and raw concrete with plank boarding, as well as building elements: large glass display windows or colourful neon signs with pavilion names. Individually designed details are undoubtedly valuable parts of these buildings, but due to their scale and ease of alteration, as well as the need for specialized maintenance, they are usually the first to disappear.

7. STATE OF PRESERVATION

Due to contemporary photographic documentation and its comparison with archive documentation, it is possible to observe not only the changes in the buildings' surroundings, but also the variability of the buildings themselves over time. The comparison of archive photos, showing the buildings right after they were constructed (Szafer 1979, 1981), with the photos taken now, in most cases shows the

tragic effects of the lack of respect for Modernist architecture. The biggest changes in their appearance were introduced after the political transformation in Poland. The issues surrounding this phenomenon are complex and include the historical, political, sociological and economic conditions prevailing in the country after 1989. However, for the most part, the fate of the buildings was very similar, and the result of these changes for the architecture of pavilions resulted in the complete or partial obliteration of their original appearance, and often total disfigurement (Urbańska, 2016). The lack of protection also results in demolition of as many as five of the identified buildings between 2011 and 2022. The Centrum Shopping Pavilion, the Registry Office — the so-called Wedding Palace, the Silesian Institute of Science and the Baildon Steelworks Cultural Centre, disappeared from the landscape of Katowice. In Czeladź, the Department Store was demolished in 2005. It is also worth mentioning that a valid demolition permit has been issued for the Parkowa restaurant in Katowice (which was drastically redeveloped in the last two decades). It can be concluded that the original form and appearance of eight of the analysed buildings have disappeared completely. The scope of redevelopments and the original elements preserved in the buildings are presented in the table below.

Table 2. Preserved original elements of buildings and the extent of their redevelopments.

No.	Name	Year of construction	Building type	Retained original parts	Scope of transformation
1	BWA Contemporary Art. Gallery 'Cepelia', Katowice	1966–1972	downtown pavilion	- massing - decorative frieze - lighting above the roof - broken glass in the entrance area of the building - colour scheme	- change of corner at ground level - removal of fenestration - change of window frames - removal of neon signboard from facade
2	'Elegancja' Fashion House, Katowice	1965–1966	downtown pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - change of dimension and proportions of the building - ground floor undercutting removed - The former horizontal divisions of the facade have been removed. - introduction of a new facade which differs from the original and hides the original form of the building - change of colour scheme
3	'Kosmos' Cinema, Katowice	1959–1965	downtown pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - ground floor undercutting eliminated - the glazing on the first floor was removed - a new front facade with asymmetrical, wavy glazing was introduced - ceramic mosaic was removed from the side facades - the bay window on the side facade was removed - change of colour scheme
4	'Centrum' Shopping Pavilion, Katowice	1969–1973	downtown pavilion	-----	BUILDING DEMOLISHED (2013)
5	Civil Registry Office 'Pałac Ślubów', Katowice	1965–1968	downtown pavilion	-----	BUILDING DEMOLISHED (2012)

No.	Name	Year of construction	Building type	Retained original parts	Scope of transformation
6	'ZURIT' Services Department Radio engineering and Television, Katowice	1964–1965	company pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - masonry in some ground floor openings - changing the materials of the ground floor - complete erasure of the horizontal divisions of the ground floor facade and its change to a black aluminium and glass facade - Introduction of a glass facade - removal of a neon sign from the roof of the building - change of colour scheme - introduction of stone cladding on the ground floor
7	'Adria' Restaurant and Cafe, Katowice	Unknown, ca. 1970	estate pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - glazing on the ground floor - removal of balconies around the ground floor and steel support columns on the ground floor - refurbishment of first floor glazing - removal of neon sign from roof of building - removal of advertising signs - Introduction of new facade materials - changes to the openings - introduction of new joinery
8	'Junior' Shopping Pavilion, Katowice	1970–1975	downtown pavilion	- massing - overhang over the ground floor	- change of colour scheme - change of facade material - removal of neon lighting - partial reconstruction of the ground floor - Change of joinery in the first floor
9	'Delikatesy' Shopping Pavilion, Katowice	1959–1962	downtown pavilion	- visible reinforced concrete roof structure - glazing on the frontage - strip glazing on the side facades	- change of colour scheme - building a part under the canopy - removal of neon sign from roof of building
10	Silesian Scientific Institute, Katowice	1970-1977	downtown pavilion	-----	BUILDING DEMOLISHED (2022)

No.	Name	Year of construction	Building type	Retained original parts	Scope of transformation
11	'Domus' Shopping Pavilion, Katowice	1959–1960	downtown pavilion	- massing (partly)	- removal of entrance canopy with signboard - Change of joinery in the front facade - change of facade material - change of colour scheme - removal of a neon sign from the roof of the building - removal of glazing from side facade at ground and ground floor level
12	'Baildon' Steelworkers Community Center	1960	company pavilion	-----	BUILDING DEMOLISHED (2002)
13	Shopping Pavilion, Chorzów	-----	downtown pavilion	- massing - bay windows in side facade (frames partly modified) - dimension of glazed front facade of first floor	- change of facade material, removal of corrugated sheet metal - change of colour scheme - development of a part of the ground floor - removal of visible columns on the ground floor - change of window frames (colours and divisions) - addition of a fork on the front facade - removal of the inscription from the roof of the building - change of colour of woodwork
14	Civil Registry Office 'Pałac Ślubów', Chorzów	1959–1960	park pavilion	- massing - striated character of the first-floor facade - colour scheme of facades in plastered parts	- change of window frames (colours and divisions) - addition of a fork on the front facade - removal of the inscription from the roof of the building - change of colour of woodwork
15	'Hutnik' Shopping Pavilion, Chorzów	ca. 1973	downtown pavilion	- massing (partly)	- removal of entrance canopy - installation of strip glazing on side facade - removal of cladding on the first floor - removal of signs and decorations from the facade - change of joinery on the ground floor - change of neon sign on the roof of the building - introduction of advertising banners

No.	Name	Year of construction	Building type	Retained original parts	Scope of transformation
16	'Parkowa' Restaurant, Katowice	1962–1964	park pavilion	-----	complete erasure of the original appearance BUILDING FOR DEMOLITION - Installation of glazed terraces and gable roofs on terraces - change of opening in the first floor - Installation of ground floor - removal of the reinforced concrete umbrellas on the terraces and partial replacement by half-timbered buildings - extension and widening of the building at ground floor level - loss of original facade materials - change of colour scheme
17	Little Theatre, Tychy	1964-1965	estate pavilion	- massing - mosaic on the masonry of the west facade (subject to conservation protection) - slate roofing over the main hall - striated character of the facade	- ground floor development, - development of part of the first floor facade - change of joinery divisions - change of colour scheme - complete change of facade materials - disappearance of pillars at ground floor level - change of glazing proportions of the belvedere
18	City Library, Tychy	1968	estate pavilion	- massing - external staircase with pylon - mosaic on pylon (subject to conservation protection)	- glazed ground floor - partial glazing of the first floor - removal of ribbon balustrades, - change of facade materials, - introduction of window frames with a different division - change of colour scheme - removal of glass cullet from the pylon
19	'Sasanka' Shopping Pavilion, Tychy	1976	estate pavilion	- massing - striated character of the facade - external staircase	- change of facade at ground floor level - change of facade divisions at first floor level - change of colour scheme - new openings - change to the balustrades - removal of an accentuated entrance - introduction of advertising on the facade

No.	Name	Year of construction	Building type	Retained original parts	Scope of transformation
20	Mining Club of the Supreme Technical Organization, Tychy	1961-1965	company pavilion	- massing - division of the facade in the first floor	- development of part of the ground floor - change of facade materials - removal of porches - change of colour of window frames - removal of masts - introduction of an advertising strip
21	Civil Registry Office 'Pałac Ślubów', Sosnowiec	1959-1960	park pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - removal of entrance staircase - replacement of opening and joinery at first floor level - building-up of the ground floor - removal of the roof inscription - addition of EPS arcade elements at ground floor level - change of facade materials - change of colour scheme
22	'Kolorowa' Restaurant, Sosnowiec	1959-1963	park pavilion	- massing (partly)	- removal of glazing in the dining area - removal of mosaic in the entrance area - change of colour scheme - introduction of a new opening - change of facade materials - removal of the neon sign above the building - addition of a knee wall over the entrance area - removal of the glazing overhang of the main hall - change to the entrance canopy
23	Shopping Pavilion, Czeladź	1961	downtown pavilion	-----	BUILDING DEMOLISHED (ca. 2011)
24	'Centrum' Cooperative Shopping Pavilion, Dąbrowa Górnicza	ca. 1964	downtown pavilion	- massing - unique, curved canopy	- ground floor glazing - development of glazing on the first floor - introduction of advertising - change of colour scheme (to mint green!) - partial reconstruction of vacant parts of the ground floor
25	'Beskid' Shopping Pavilion, Żywiec	1968	downtown pavilion	- massing - facade material on the first floor - colour scheme of the main part of the building	- change of joinery divisions on the ground floor - removal of neon sign above the building - removal of a signboard above the first floor and the belvedere - introduction of advertising banners to obscure the facades

No.	Name	Year of construction	Building type	Retained original parts	Scope of transformation
26	'Jawor' Shopping Pavilion, Jaworzno	ca. 1973	downtown pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - the slate roofing over the entrance was removed, together with the mosaic-clad supports - glazing on the ground floor has been incorporated - relocation of entrance - a new two-storey glazed corner element has been introduced - facade materials were changed - corrugated metal has been removed - neon roof name and signs have been removed
27	'ROW' House of Crafts, Rybnik	1975	downtown pavilion	- massing - joinery including its division and filling - facade material in the entrance area - colour scheme	- ground floor glazing installed - door joinery changed
28	Bus Station, Bielsko Biała	1972	downtown pavilion	- massing - joinery of side facades - carpentry of front facade (obscure) - colour scheme	- facility covered by advertising banners - extended ground floor development - disappearance of pillars at ground floor level
29	'Hermes' Shopping Pavilion, Radzionków	1968	estate pavilion	-----	complete erasure of the original appearance - change to the opening and division of the joinery on the first floor - loss of the strip structure of the facade - development of glazing on the ground floor - development of the entrance canopy - change of facade materials - change of colour scheme - removal of neon sign from roof
30	'Zgoda' Shopping Pavilion, Mikołów	-----	downtown pavilion	- massing - facade material - strip windows at first floor level - original signboard with the name of the building - colour scheme	- removal of the structure covering the entrance - ground floor glazing amended

Source: own research.

The research also sheds new light on the issue of lack of conservation protection. For a long time, none of these buildings was listed in the register of historic monuments. Growing public awareness (Łukasiuk, 2014; Bittner, 2017) and pleas from the conservation community (Kozina, 2023) allow us to hope that this state of affairs will change.

In the case of the building of the Art Exhibition Office, popularly known as Cepelia, the investor also had plans to demolish it, but on 8 December 2023, the Silesian Province Monuments Conservator initiated ex officio proceedings to enter the Art Exhibition Office building, located at 6 Korfantego Avenue in Katowice, into the register of immovable monuments of the Silesian province. According to it, *until the date on which the decision in this regard becomes final and valid, it is prohibited to perform conservation, restoration, construction works or undertake other activities that could lead to violation of the substance or change of the appearance of the monument* (K-RD.5140.108.2023.MB). Right now, this pavilion, as well as three others, are protected by entry in the Municipal Register of Monuments. It is also worth remembering that only one of them — the Kosmos cinema in Katowice — is protected in its entirety. The other two buildings are only partially protected — in the case of Teatr Mały in Tychy, the entry includes the wall of the western facade with mosaic, and in the case of the Tychy Municipal Library, the entry is for the pylon of the stair structure with mosaic.

Redevelopments that obliterate the original appearance of buildings are a separate issue. Examples include the gabled roofs over the terraces of the Parkowa restaurant which replaced the characteristic reinforced concrete umbrellas designed by Zbigniew Rzepecki, or the EPS polystyrene arcades added to the built-up ground floor of the Wedding Palace in Sosnowiec. In the absence of any protection, unique architectural elements, which are often the distinctive features of buildings, are disappearing. The corner of the BWA Contemporary Art Gallery (the so-called Cepelia) has been altered, where the characteristic neon signboard and the glass bricks behind it have been removed; luckily, the characteristic sculptural frieze by Jerzy Egon Kwiatkowski and a fragment of the facade finished with glass cullet, have survived. The front facade of the Domus building in Katowice has changed, as the slender canopy over the entrance, of considerable span, has been removed; the corrugated metal sheeting of the front facade and the single window frames of the Shopping Pavilion in Chorzów have disappeared; the ground floor has been built up and an elevator has been added to the

front facade of the Wedding Palace in Chorzów, the characteristic strip balustrade at the Tychy Municipal Library has been replaced with a metal and glass one, the colour scheme of the facade of the Mining Club of the Chief Technical Organization in Tychy has been changed, and the trademark of the Kolorowa restaurant in Sosnowiec, the glass mosaic, has been plastered over, and the large glazing of the restaurant hall has been eliminated. The changes implemented without conservator's supervision in pavilion buildings is supplemented by removal of the shell roofing of the entrance of the Jawor pavilion in Jaworzno and redevelopment of its corner, as well as installation of a glazed floor and changing in the colour scheme of the facade and window woodwork (currently PVC) to mint (!) in the Cooperative Department Store in Dąbrowa Górnicza, and changes in the facade materials, window division and colour scheme introduced during thermal efficiency improvement works on the Hermes shopping pavilion in Radzionków. The undercut ground floor of the unique circular-designed pavilion of the Rybnik Coal Area Craft House in Rybnik, was also built up. The facades, which are preserved in good condition, are also often obscured by giant advertising banners — as in the case of the bus station hall in Bielsko-Biała, or the Hutnik shopping pavilion in Chorzów.

The facades of the Elegancja Fashion House and the Radiotechnical Services Company (ZURIT), have been completely changed, as has the facade of the Adria restaurant in Katowice, transformed into a Youth Cultural Centre (in this case, not only the facades have been changed, but also some of the balconies surrounding the first floor have been removed from the building). These acts have obliterated the original appearance of buildings, turning them into architectural caricatures. Paradoxically, even though the Kosmos cinema has been included in the Municipal Register of Monuments, its appearance has also been altered. The redevelopment, which began in 2004, had a very negative impact and *led to complete loss of the original architectural qualities of the body and interior of the cinema* (Borowik, 2019). The facades and interiors have been stripped of their original expression and character. The cladding of the side facades has disappeared, and the front facade has been completely redeveloped — a glass display window and an undercut, glazed ground floor, have been replaced with a wavy glazing covering two storeys, and the facade materials have been completely replaced with asymmetrical side clinker brick elements. In the interior, only the mosaic depicting Master Twardowski on a rooster (although the redevelopment made its lower part disappear) and the

large chandeliers in the Nostromo Room have been left. However, the mosaics can no longer be admired, as the spacious, two-storey, glazed lobby has been turned into a narrow corridor. This redevelopment was so drastic that in January 2007 the residents of Katowice voted to ‘honour’ it with the Concrete Cube 2006 anti-award. This, by the way, is not the only infamous distinction received by the buildings on the presented list. In 2017, the Wedding Palace in Sosnowiec was nominated for the Makabryła anti-award, but here, after a wave of criticism, the investor quickly removed the little écru-coloured columns intended as an advertising rack for grilled chickens (Uherek-Bradecka, Stojewski, 2021).

The use of the on-site research method highlighted not only the issue of uncontrolled redevelopments, but also the problem related to the context of the pavilions’ location. The built environment is constantly changing. The surroundings of the pavilions are thus also undergoing constant change, with the effect — in the case of some pavilions — of depriving them of the context that complemented and justified their uses and locations. This is evident in the case of the Wedding Palace in Sosnowiec, with a romantic location in a park in the past, while now — between a busy roundabout and a noisy road overpass. The technical and road infrastructure, built later than the building, completely separated it from the park. This also led to a change in its dedication. Thus, it is safe to say that, to a large extent, it was these transformations of the surroundings that led to the loss of the building’s original function. Sometimes, even when the environment has not been significantly transformed, the original function at a given location has ceased to be applied. The Domus Shopping Pavilion has been transformed into the Ślązak Department Store, which is no longer selling furniture (although for several years it has been recently home to a furniture showroom of one of the popular furniture manufacturers), due to the issues of traffic and space for loading goods. Now it is divided into several smaller shops, including with second-hand clothing, or small catering outlets. However, the changes taking place in pavilions are not only due to variability of the context.

The examples described above give a clear and, unfortunately, frightening picture of uncontrolled redevelopments and alterations of the original substance and architectural details of Modernist pavilions in the Silesian province. Only five of the surviving buildings are in anything close to original condition. Of this group, the building closest to its original condition is the Zgoda Department Store

Pavilion in Mikołów, where the original facade cladding has also been preserved. However, even here there have been minor interventions and removal of the entrance canopy.

8. CONCLUSIONS / SUMMARY

The purpose of this paper was primarily to join the discourse on the architectural heritage of late Modernism, particularly with regard to buildings that are small in scale and, as research has shown, easily subject to drastic redevelopments or demolition. An additional practical goal was also to create a collection of documentation related to pavilion buildings in the Upper Silesian area, including up-to-date photographic documentation. In the opinion of the authors, it is a valuable aspect of the research, as it can constitute supporting material for conservation decisions and activity.

The buildings identified in the Silesian province are mostly located in city centres. Their significant number indicates that pavilions were once centre-forming buildings, all the more reason why they should be preserved. Today, however, they are being subjected to uncontrolled redevelopment, misconceived modernization, including thermal efficiency improvement, which leads to obliteration of their original appearance being the legacy of Modernism. Roberta Grignolo noted that: *although the debate over restoration of the architectural heritage of the 20th century began in the 1980s and although the works performed since then have produced a wealth of knowledge, it is still fragmented, unorganized, difficult to compare and challenging* (Grignolo, 2018).

Numerous organizations, such as ICOMOS and DOCOMOMO, take up the subject of conservation of Modernist buildings, trying to establish a course of action, but: *quite quickly it has turned out that the developed principles are not universal, since Modernist buildings differ significantly* (Korpała, 2017). All the more reason to protect the numerous examples of interesting and pioneering architecture. In the current state of the law, it is undoubtedly necessary to create a list of buildings — ‘monuments’ of the latest ‘historical’ architecture. Such lists are not unknown in Europe (Kadłuczka, 2006). This is all the more recommended in the indicated research area, since it is here that we can observe the largest concentration of Modernist pavilions in Poland from the 1960s and 1970s. According to the authors, their protection, including legal protection, is necessary. However, this is a complex issue, often made more difficult by the prominence of their location. It is also important to remember that cities are living

organisms and are subject to constant change. Modernist pavilions should also be subject to change, so that they do not become relics of a bygone era, but interesting buildings that testify to our history and culture. The activities undertaken in their renovation, redevelopment or change of use, should be in line with contemporary architectural thought, *not nullifying, (but) adding value and being a so-called 'good continuation'* (Włodarczyk, 2009). To achieve this, an interdisciplinary approach needs to be adopted. The interdisciplinarity should be expressed not only in the participation of experts and specialists from various fields and disciplines related to preservation of this heritage, but also in looking at an architectural buildings as elements of a larger structure,

connected 'internally' with all the decor and furnishings that belong to it, as well as 'externally' with the urban planning and landscape context, as well as the socio-cultural context (Kadłuczka, 2000). *The architectural heritage of the second half of the 20th century is a diverse resource that requires detailed research. However, the gravity of the issue of the need to protect the outstanding works of this period imposes an obligation on the professional and academic communities to make efforts in this regard* (Żmudzińska-Nowak, 2022). To properly protect the Modernist pavilions of the 1960s, 1970s and 1980s, it is necessary to adopt a systemic approach based on legal regulations and to include this unique group of buildings under conservation protection.

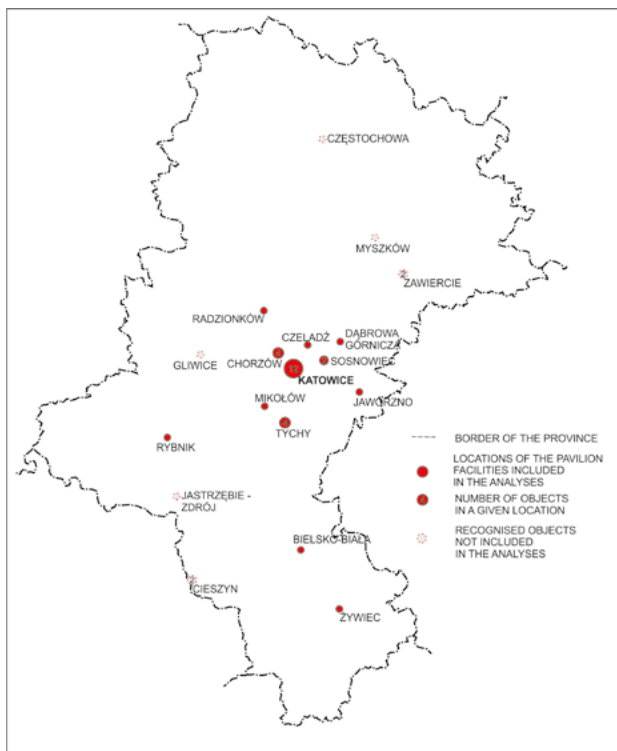
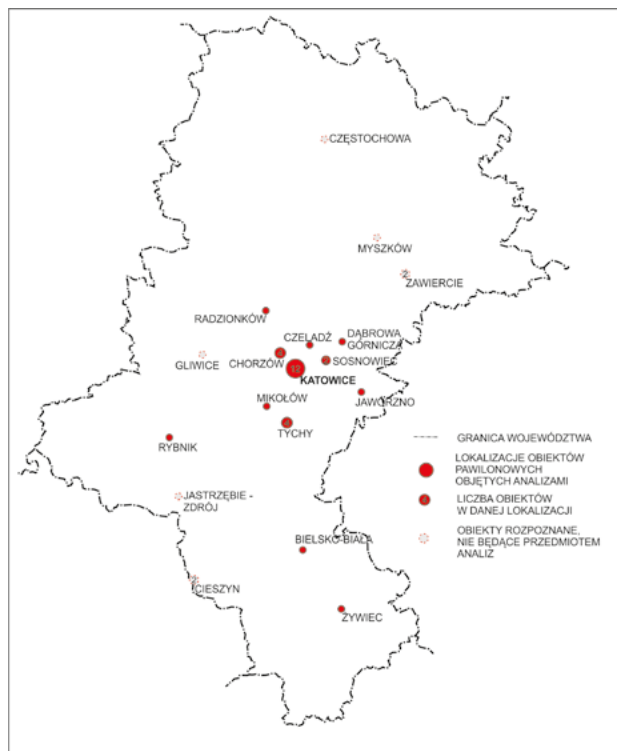

Fig. 1. Location of the pavilion buildings in the Upper Silesian province. Source: own elaboration of Barbara Uherek-Bradecka.

Il.1. Lokalizacja rozpoznanych obiektów pawilonowych na terenie województwa śląskiego. Źródło: opracowanie własne Barbara Uherek-Bradecka.

1.

2.

3.

4.

Fig. 2. 1. Park pavilion — Registry Office, so-called Wedding Palace in Sosnowiec, 1959–1960 (Henryk Buszko, Aleksander Franta); 2. Housing estate pavilion — Tychy City Library, 'G' Housing Estate, 1968 (Marek Dziekoński, Maria Czyżewska); 3. Downtown pavilion — Registry Office, so-called Wedding Palace in Katowice, 1965–1968 (Mieczysław Król); 4. Factory pavilion — Cultural Centre of the Baildon Steelworks, 1960 (Aleksander Franta, Henryk Buszka). Source: own archive Jakub Stojęcki.

Il. 2. 1. Pawilon parkowy — Urząd stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów w Sosnowcu, 1959–1960 (Henryk Buszko, Aleksander Franta); 2. Pawilon osiedlowy — Biblioteka Miejska w Tychach, Osiedle „G”, 1968 (Marek Dziekoński, Maria Czyżewska); 3. Pawilon śródmiejski — Urząd Stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów w Katowicach, 1965–1968 (Mieczysław Król); 4. Pawilon zakładowy — Dom Kultury Huty Baildon, 1960 (Aleksander Franta, Henryk Buszka). Źródło: archiwum własne Jakuba Stojęckiego.

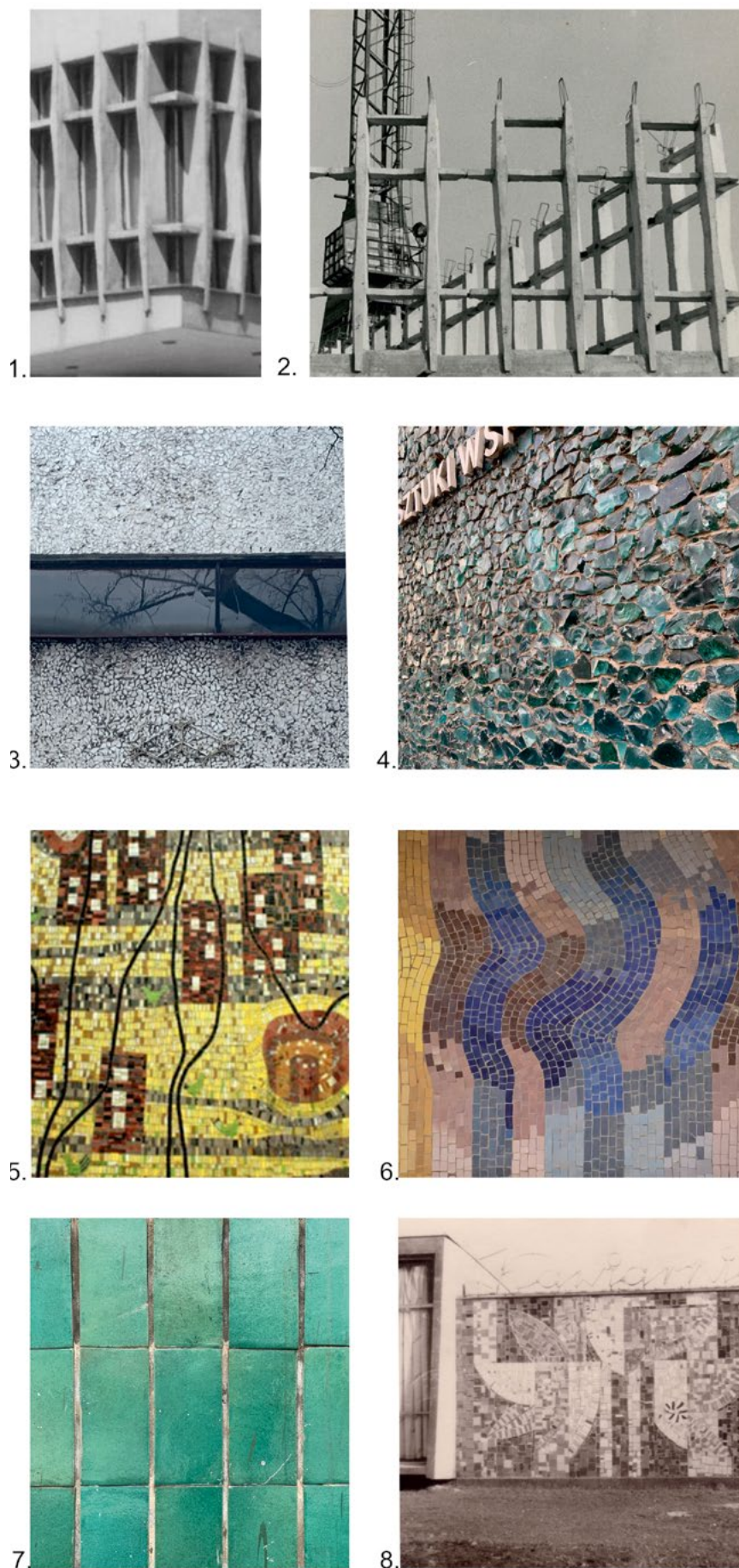

Fig. 3. 1., 2. Prefabricated framework of the strip window of the Mining Pavilion of the Technicians' Club of the Chief Technical Organisation. Source: https://fotopolska.eu/17560,obiekt.html?map_z=16, retrieved: 10.05.2023; 3. Glass cullet on the facade of the Zgoda Department Store in Mikołów. Source: Jakub Stojcki — own archive, date of the photo: 26.03.2023; 4. Glass blocks on the facade of the BWA pavilion in Katowice. Source: Jakub Stojcki — own archive, date of the photo: 21.01.2023; 5. Art mosaic on the facade of Teatr Mały in Tychy. Source: Jakub Stojcki — own archive, date of the photo: 12.01.2023; 6. Art mosaic on the pylon of the staircase of the Tychy Municipal Library. Source: Jakub Stojcki — own archive, date of the photo: 12.01.2023; 7. Glazed tiles on the pedestal of the Zgoda Department Store in Mikołów. Source: Jakub Stojcki — own archive, date of the photo: 26.03.2023; 8. Art mosaic on the facade of the Kolorowa restaurant in Sosnowiec. Source: <https://sosnowiec.wyborcza.pl/sosnowiec/7,93867,27568836,koscielny-organista-gral-do-tanca-a-piwo-lalo-sie-do-menazki.html>; retrieved: 17.02.2023).

Il. 3. 1., 2. Prefabrykowany szkielet okna pasmowego Pawilonu Górniczego Klubu Technika NOT. Źródło: https://fotopolska.eu/17560,obiekt.html?map_z=16, dostępne: 10.05.2023; 3. Słuczka szklana na elewacji Domu Handlowego Zgoda w Mikołowie. Źródło: Jakub Stojcki — archiwum własne, data wykonania zdjęcia: 26.03.2023; 4. Bryły szklane na elewacji pawilonu BWA w Katowicach. Źródło: Jakub Stojcki — archiwum własne, data wykonania zdjęcia: 21.01.2023; 5. Mozaika artystyczna na elewacji Teatru Małego w Tychach. Źródło: Jakub Stojcki — archiwum własne, data wykonania zdjęcia: 12.01.2023; 6. Mozaika artystyczna na pylonie klatki schodowej Biblioteki Miejskiej w Tychach. Źródło: Jakub Stojcki — archiwum własne, data wykonania zdjęcia: 12.01.2023; 7. Płytki glazurowane na cokole Domu Handlowego Zgoda w Mikołowie. Źródło: Jakub Stojcki — archiwum własne, data wykonania zdjęcia: 26.03.2023; 8. Mozaika artystyczna na elewacji restauracji Kolorowej w Sosnowcu. Źródło: <https://sosnowiec.wyborcza.pl/sosnowiec/7,93867,27568836,koscielny-organista-gral-do-tanca-a-piwo-lalo-sie-do-menazki.html>; dostępne: 17.02.2023.

Table 1. The studied group — red indicates buildings or parts of buildings that have been demolished or altered.

Tabela 1. Grupa badawcza — kolorem czerwonym zaznaczone są obiekty lub fragmenty obiektów, które zostały wyburzone lub zmienione.

No. Nr	Archival photo Zdjęcie archiwalne	Photo 2022 Zdjęcie 2022	Data	Dane
1.			BWA Contemporary Art Gallery — Cepelia 1966–1972 Katowice arch. Stanisław Kwaśniewicz	Galeria Sztuki Współczesnej BWA, tzw. Cepelia — CPLiA — Centrala Przemysłu Ludowego i Artystycznego 1966–1972 Katowice arch. Stanisław Kwaśniewicz
2.			Elegancja Fashion House 1965–1967 Katowice arch. Marian Skałkowski	Dom Mody Elegancja 1965–1967 Katowice arch. Marian Skałkowski
3.			Kosmos Cinema 1959–1965 Katowice arch. Stanisław Kwaśniewicz arch. Jurand Jarecki arch. Marian Skałkowski	Kino Kosmos 1959–1965 Katowice arch. Stanisław Kwaśniewicz arch. Jurand Jarecki arch. Marian Skałkowski
4.		 2011	Centrum Shopping Pavilion 1969–1973 Katowice arch. Mieczysław Król	Pawilon Handlowy Centrum 1969–1973 Katowice arch. Mieczysław Król
5.		 2011	Civil Registry Office Wedding Palace 1965–1968 Katowice arch. Mieczysław Król	Urząd Stanu Cywilnego tzw. Pałac Ślubów 1965–1968 Katowice arch. Mieczysław Król

Uwaga składu: Brakuje niektórych ilustracji. Zostawiamy te miejsca niezupełnione.

No. Nr	Archival photo Zdjęcie archiwalne	Photo 2022 Zdjęcie 2022	Data	Dane
6.			ZUTiT Radio and Television Services Department 1964–1965 Katowice arch. Olga Ziętkiewicz	ZUTiT Zakład Usług Radiotechnicznych i Telewizyjnych 1964–1965 Katowice arch. Olga Ziętkiewicz
7.			Adria Restaurant & Cafe — Katowice arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko	Restauracja i Kawiarnia Adria — Katowice arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko
8.			Junior Shopping Pavilion 1970–1975 Katowice arch. Mieczysław Król	Pawilon Handlowy Junior 1970–1975 Katowice arch. Mieczysław Król
9.			Delikatesy Shopping Pavilion 1959–1962 Katowice arch. Marian Skalkowski	Pawilon Handlowy Delikatesy 1959–1962 Katowice arch. Marian Skalkowski
10.		 2019	Silesian Scientific Institute 1970–1977 Katowice arch. Stanisław Kwaśniewicz	Śląski Instytut Naukowy 1970–1977 Katowice arch. Stanisław Kwaśniewicz
11.			Domus Shopping Pavilion 1959–1960 Katowice arch. Marian Kałkowski arch. arch. Stanisław Kwaśniewicz arch. Jurand Jarecki	Pawilon Handlowy Domus 1959–1960 Katowice arch. Marian Kałkowski arch. arch. Stanisław Kwaśniewicz arch. Jurand Jarecki

No. Nr	Archival photo Zdjęcie archiwalne	Photo 2022 Zdjęcie 2022	Data	Dane
12.		 2000	Baildon Steelworks Community Center 1960 Katowice arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko	Dom Kultury Huty Baildon 1960 Katowice arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko
13.			Shopping Pavilion — Chorzów arch. unknown	Pawilon Handlowy — Chorzów arch. nieznany
14.			Civil Registry Office Wedding Palace 1959–1960 Chorzów arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko	Urząd Stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów 1959–1960 Chorzów arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko
15.			Hutnik Shopping Pavilion abt. 1973 Chorzów arch. unknown	Pawilon Handlowy Hutnik ok. 1973 Chorzów arch. nieznany
16.			Parkowa Restaurants 1962–1964 Chorzów arch. Zbigniew Rzepecki konstruktor: Włodzimierz Fiferek	Restauracja Parkowa 1962–1964 Chorzów arch. Zbigniew Rzepecki konstruktor: Włodzimierz Fiferek
17.			Little Theater 1964–1965 Tychy arch. Kazimierz Wejchert arch. Bolesław Seredyński arch. Waław Jaciow	Teatr Mały 1964–1965 Tychy arch. Kazimierz Wejchert arch. Bolesław Seredyński arch. Waław Jaciow

No. Nr	Archival photo Zdjęcie archiwalne	Photo 2022 Zdjęcie 2022	Data	Dane
18.			City Library 1968 Tychy arch. Marek Dziekoński arch. Maria Czyżewska	Biblioteka Miejska 1968 Tychy arch. Marek Dziekoński arch. Maria Czyżewska
19.			Sasanka Trade and Service Pavilion 1976 Tychy arch. Marek Dziekoński arch. Bożena Włodarczyk arch. Janusz Włodarczyk	Dom Handlowo-Usługowy Sasanka 1976 Tychy arch. Marek Dziekoński arch. Bożena Włodarczyk arch. Janusz Włodarczyk
20.			Club of the Mining Supreme Technical Organization 1961–1965 Tychy arch. Marek Dziekoński	Klub Górniczej Naczelnej Organizacji Technicznej 1961–1965 Tychy arch. Marek Dziekoński
21.			Civil Registry Office Wedding Palace 1959–1960 Sosnowiec arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko	Urząd Stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów 1959–1960 Sosnowiec arch. Aleksander Franta arch. Henryk Buszko
22.			Kolorowa Restaurant 1959–1963 Sosnowiec arch. Mieczysław Król	Restauracja Kolorowa 1959–1963 Sosnowiec arch. Mieczysław Król
23.		 1990	Shopping Pavilion 1961 Czeladź arch. Mieczysław Rek	Dom Handlowy 1961 Czeladź arch. Mieczysław Rek

No. Nr	Archival photo Zdjęcie archiwalne	Photo 2022 Zdjęcie 2022	Data	Dane
24.			Centrum Cooperative Shopping Pavilion abt. 1964 Dąbrowa Górnicza arch. unknown	Spółdzielczy Dom Handlowy Centrum ok. 1964 Dąbrowa Górnicza arch. nieznany
25.			Beskid Shopping Pavilion 1968 Żywiec arch. unknown	Pawilon Handlowy Beskid 1968 Żywiec arch. nieznany
26.			Jawor Shopping Pavilion Ok 1973 Jaworzno arch. unknown	Pawilon Handlowy Jawor ok. 1973 Jaworzno arch. nieznany
27.			ROW House of Crafts 1975 Rybnik arch. unknown	Dom Rzemiosła ROW 1975 Rybnik arch. nieznany
28.			Bus station 1972 Bielsko Biała arch. Mieczysław Panet	Dworzec autobusowy 1972 Bielsko-Biała arch. Mieczysław Panet
29.			Hermes Shopping Pavilion 1968 Radzionków arch. unknown	Pawilon Handlowy Hermes 1968 Radzionków arch. nieznany
30.			dom Zgoda Shopping Pavilion — Mikołów arch. unknown	Pawilon domu handlowego Zgoda — Mikołów arch. nieznany

Source: own research.

Źródło: opracowanie własne.

1. WPROWADZENIE

Architektura pawilonowa z lat 1960–1980 to unikalna grupa obiektów dająca się jasno wyodrębnić spośród budowli modernistycznych wznoszonych w tym okresie w obszarze obecnego województwa śląskiego. Budynki te stanowiły wybitny przykład rozwiniętego modernizmu powojennego i śmiało można mówić o ich wyjątkowości w skali kraju. W pawilonach bardzo często mieściły się prestiżowe funkcje, takie jak: pałace ślubów, teatry czy biblioteki, a ich architektoniczny wyraz dopełniały płaskorzeźby oraz mozaiki z tłuczki szklanej, które nawiązywały swoim motywem do funkcji obiektu. Są to więc kompleksowe dzieła będące dziedzictwem kultury i sztuki. Dlatego tak ważna jest ich ochrona i zachowanie dla kolejnych pokoleń.

1.1. Cel artykułu

Celem pracy jest wskazanie cech stylowych obiektów pawilonowych, pozwalających na wyodrębnienie ich jako odmiennej grupy architektonicznej, wyróżniającej się formą, której autorami są bardzo często wybitni architekci (Gyurkovich, 2008). Niniejsza praca podejmuje również próbę ich typologicznego usystematyzowania, a także zwrócenia uwagi na, niedostrzegany przez wielu, problem niszczenia obiektów pawilonowych, które obecnie powinny już być pełnoprawnymi zabytkami objętymi ochroną konserwatorską i świadkami minionego okresu w architekturze i sztuce. Działanie takie jest konieczne, by zapobiec ich niekontrolowanym przebudowom oraz destrukcji.

1.2. Metody badawcze

W trakcie prac korzystano z różnych metod i technik badawczych. Jako metodologiczną podstawę badań przyjęto uproszczoną analizę przypadków, co w pierwszej kolejności pozwoliło na wytypowanie obiektów podlegających dalszym analizom, a następnie — na określenie ich cech i sformułowanie zestawień zbiorczych, przy zachowaniu zindywidualizowanego podejścia do każdego z prezentowanych przykładów. Metoda ta jest szczególnie często wykorzystywana w badaniach architektonicznych, gdzie zrozumienie kontekstu przestrzennego, kulturowego i społecznego pełni kluczową rolę (Yin, 2015). Szczegółowe techniki badawcze uwzględniały między innymi badania *in situ* prowadzone w celu określenia kontekstu urbanistycznego i architektonicznego pawilonów, a także rejestracji ich stanu zachowania.

Podczas tych badań podstawową techniką, jaką stosowano, była dokumentacja fotograficzna (Nieza-

bitowska, 2014). Jej cel był dwójaki: po pierwsze — pozwoliła na określenie stopnia przeprowadzonych ingerencji i przebudów, a po drugie — stanowiła najbardziej aktualne i kompletne zestawienie. Praca obejmuje także badania literaturowe, które posłużyły do wyodrębnienia unikalnych cech architektury pawilonowej (Creswell, 2013) oraz określenia propozycji ochrony, a także potencjalnych obszarów współczesnej ingerencji. Ważnym elementem były badania źródeł historycznych, w tym: ikonografii, dokumentów planistycznych i dokumentacji architektonicznej.

1.3. Zakres

W badaniu została zastosowana dwuwymiarowa delimitacja — terytorialna oraz czasowa. Obszar badawczy pokrywa się terytorialnie z obszarem obecnego województwa śląskiego, a jego delimitacja podyktowana jest mnogością przykładów występujących na tym obszarze. Zakres czasowy obejmuje lata 1960–1980, kiedy to pawilony powstawały w największej ilości i przybierały najbardziej dojrzałą formę architektoniczną (Leśniakowska, 2013).

1.4. Przegląd literatury

Ochrona zabytków jest w Polsce usankcjonowana przepisami prawnymi na mocy Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568). Na podstawie art. 3 niniejszej Ustawy rozumie się jako zabytek *nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki, bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową*.

Wszystkie omawiane w niniejszym artykule obiekty powstały w latach powojennych, czyli w okresie PRL-u, nie są jednak traktowane na równi z obiektami pochodzącymi z okresu przedwojennego (Żychowska, Białkiewicz, 2018). Ochrona konserwatorska architektury późnego modernizmu, a w szczególności modernistycznych obiektów pawilonowych, nie została dotąd prawnie usankcjonowana. Problem szerzej porusza Jakub Lewicki (2017, 2020), zwracając uwagę na fakt, iż już w latach 2003–2008 oddziały SARP w różnych regionach kraju opracowały kryteria ochrony architektury, powołując się na zapis w Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717) wprowadzający pojęcie *dóbr kultury współczesnej*. Jednak obiekty modernistyczne nadal nie są ujęte ustawową ochroną. Problem niewątpliwie tkwi w tym, że (...) *sam modernizm wymaga*

innej doktryny konserwatorskiej niż architektura, która powstała na przestrzeni poprzednich stuleci (Ciarkowski, 2013). Nie trzeba nikogo przekonywać, że architektura jest materialnym świadectwem poziomu rozwoju cywilizacji: wiedzy, kultury, techniki, ekonomii etc. w określonej epoce. Bo to przecież budowle stanowią najbardziej konkretną część dziedzictwa kulturowego (Kadłuczka, 2006). Jednak architektoniczne dziedzictwo XX wieku, a szczególnie te budynki, które (jeszcze) nie znalazły swojego miejsca w historii, z prawnego punktu widzenia traktowane są tak samo jak budowle nowe. Stanowi to istotną przeszkodę w ich ochronie (Tostões, 2018). Liczne opracowania i artykuły dotyczące architektury okresu modernizmu mają charakter raczej dokumentacyjny niż postulujący konieczność jej ochrony (Cemer, 2019). Bardziej szczegółowe są publikacje dotyczące ochrony zabytków modernistycznych w wybranych miastach Polski — Warszawie (Lewicki, 2020), Gdyni, (Hirsch, 2021), Łodzi (Stefański, 2018) czy Krakowie (Purchla, 2017). W odniesieniu do architektury z tego okresu *podejmowane wpisy do rejestru zabytków dzieł modernistycznych mają charakter pionierski — zarówno, jeżeli chodzi o uzasadnienia decyzji, ale i formy wydawanych decyzji* (Lewicki, 2020). Zachodzi jednak obawa, że zanim stan taki będzie miał miejsce, obiekty te bezpowrotnie znikną. *Aby mogły być chronione, muszą one jednak fizycznie istnieć. Co więcej, powinny istnieć nie tylko w konstrukcji i bryle, ale także w nieskażonym pierwotnym kształcie, wyrażającym zamysł artystyczny ich twórców* (Bieniecki, 1969). Region Śląska, rozwijającego się gospodarczo bardzo intensywnie w latach 1960–1980, obfitował w wyjątkowe realizacje budynków modernistycznych (Szafer, 1972, 1979, 1981), które obecnie poddawane są licznym przebudowom zacierającym ich pierwotny wyraz lub, co gorsza, bezpowrotnie znikają ze śląskiego krajobrazu.

Jak pisze Barbara Klajmon: *w obliczu zagrożenia wyburzeniami i remontami, zacierającymi oryginalny wygląd obiektów, ochrona wydaje się być najbardziej istotna w zachowaniu tego dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń* (Klajmon, 2016). Ponadto pamiętać należy o tym, iż były to budynki pionierskie pod względem nie tylko funkcji, ale i konstrukcji, a także detalu architektonicznego. Obiekty modernistyczne stanowią więc na równi z obiektami wcześniejszych epok *ikoniczne, architektoniczne wyznaczniki kulturowe śląskich miast* (Podhalański, 2020). Postulowane w latach 60. przez Instytut Wzornictwa Przemysłowego hasło „Piękno na co dzień i dla wszystkich” (Przedpełski, 1987) znalazło bowiem swoje odbicie w architekturze.

2. GENEZA I FORMA

ARCHITEKTONICZNA PAWILONÓW

Genezy popularności niewielkich, wolnostojących budynków usługowych można upatrywać w przemianach politycznych, ekonomicznych i społecznych wczesnych lat powojennych (Musiaka, Figlus, Szmytkie, 2020). Zmianom tym towarzyszyły poszukiwania nowych form wyrazu architektonicznego. Dlatego też, pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku, powstało zapotrzebowanie na wolnostojące, nowoczesne pawilony, będące samodzielnym elementem współtworzącym przestrzeń miasta. Wielokrotnie działki po zniszczeniach wojennych lub powojennych wyburzeniach zabudowywano lekkimi pawilonami o formach dobrze reprezentujących nową rzeczywistość. Budynek typu pawilonowego okazał się być obiektem uniwersalnym, w którym można było umieścić zarówno funkcje podstawowe, takie jak sklepy spożywcze, kawiarnie, restauracje, pasmanterie czy drogerie, jak również te wyższego rzędu, na przykład galerie sztuki, kina, teatry, domy mody, pałace ślubów oraz biblioteki. Ich niewielka skala pozwalała ulokować je w centrach miast bez konieczności ingerencji w istniejącą strukturę urbanistyczną.

Zdaniem badaczy forma pawilonów czerpie swój rodowód z architektury Le Courbusiera, a konkretnie — jest architektoniczną parafrazą jego słynnego dzieła, jakim jest Villa Savoy (Kozłowski, 2020). Le Corbusier manifestuje w nim wszystkie swoje pięć zasad współczesnej architektury, które według niego charakteryzują nowoczesne projekty. Wprowadza nowy paradygmat projektowy, przewartościowujący wszystkie znane dotąd reguły kształtowania architektury, konstrukcji oraz estetyki (Fryszak, 2008). Zasady te brzmią następująco: uniesienie budynku ponad poziom terenu na słupach zwanych *pilotis*, wolny plan (układ funkcjonalno-przestrzenny), wolna fasada niezależna od konstrukcji budynku, pasmowe okno (wzorowane na wstędze kliszy fotograficznej), płaski dach użytkowy z ogrodem.

Rozwijające się w szybkim tempie technologie budowlane oraz modyfikacje przez architektów pierwowzoru budynku dla konkretnych nowych potrzeb zaowocowały dużą ilością różnorodnych wariantów obiektów pawilonowych. Niewielka skala pawilonów oraz zróżnicowanie form i fasad pozwalały na doskonałe wpasowanie się obiektów w rozmaity kontekst otoczenia. Taki budynek mógł zaistnieć w niemal dowolnej lokalizacji i mógł być dostosowany do określonej potrzeby funkcjonalnej. Technologicznie obiekty te jednak znacząco wyprzedzały projekt Le Corbusiera. Dynamicznie rozwijająca się

inżynieria budowlana w zakresie konstrukcji żelbetowych powodowała powstawanie bardzo finezyjnych form pawilonów. Architekci korzystali z nowinek technicznych, takich jak bardziej wytrzymałe materiały, pozwalające na zmniejszenie elementów konstrukcyjnych bądź stosowali odważne, dynamiczne formy, jak na przykład mocno wysunięte wsporniki. Zwiększenie nośności i rozpiętości przy jednoczesnym zmniejszeniu masywności elementów konstrukcyjnych pozwoliło na stosowanie ogromnych przeszkleń, a nawet całych szklanych elewacji. Niezmienny pozostaje jednak fakt, że większość pawilonów z tego okresu opiera się na konstrukcji słupowo-płytowej dającej możliwość rozwiązania elewacji w dowolny sposób wedle pomysłu architekta, czego dowodzi ogrom zróżnicowania fasad tych obiektów. Budownictwo tego okresu nie było jednak wolne od ograniczeń. Najistotniejszym z nich był brak możliwości wytworzenia dużych formatów dobrej jakości szkła (Springer, 2022). Ograniczenia realizacyjne tamtego czasu i brak zestawu typowych elementów do realizacji obiektów architektonicznych stymulowały kreatywność architektów (Juszkiewicz, Szczerski, 2023). Nie mając możliwości sklepania szyb, projektując nowe budynki, tworzyli oni oryginalne konstrukcje metalowe lub metalowo-drewniane, które wypełniali szklanymi taflami, dzięki którym powstały rozmaite warianty ściany kurtynowej stosowane w architekturze pawilonowej. Dlatego też ówczesne realizacje z nowatorskimi przekryciami dachów, wzbogacone mozaikami ceramicznymi lub szklanymi i oświetlane finezyjnymi neonowymi sztyldami zawierającymi najczęściej ich nazwę, stanowiły nierzadko rodzaj abstrakcyjnej rzeźby. Ekspresja nowej estetyki w powiązaniu z narodzinami wzornictwa przemysłowego (Kwiatkowska, 2006) spowodowała, iż wskutek tych zabiegów powstawały obiekty jednostkowe i oryginalne, będące ikonami miejsca.

3. WYNIKI BADAŃ

W wyniku przeprowadzonych studiów pawilonów, badań archiwalnych oraz badań *in situ* opracowany został zbiór 30 obiektów reprezentujących wskazany typ architektoniczny. Podczas badań na obszarze województwa śląskiego rozpoznano więcej obiektów reprezentujących typ architektury pawilonowej, lecz ze względu na dostępność danych, zwłaszcza archiwalnych, nie wszystkie z nich objęte zostały analizami. Lokalizację rozpoznanych obiektów przedstawia mapa (il. 1).

Grupę badawczą przedstawia poniższa tabela. Pozwoliła ona na wskazanie funkcji pawilonu, jego

lokalizacji oraz ocenę stanu zachowania, a także zmian, jakie zaszły w ich oryginalnej strukturze i detalu. Zebrany materiał archiwalny odniesiony do badań terenowych (*in situ*) pozwolił także na określenie ich stanu zachowania. Wskazane zostały obiekty już nieistniejące, a także zmiany w tych zachowanych częściowo.

4. TYPY PAWILONÓW

Architekturę pawilonową można podzielić na kilka grup obiektów z uwzględnieniem różnych kryteriów. Pod uwagę można wziąć podział ze względu na konstrukcję, wielkość, formę, funkcję czy lokalizację. Kryterium konstrukcyjne zostało pominięte, gdyż większość z analizowanych obiektów posiada konstrukcję słupowo-płytową lub ramową i słupowo-belkową, a tylko jeden z nich — Teatr Mały w Tychach, którego autorami są Kazimierz Wejchert, Bolesław Seredyński i Wacław Jaciow — jest przykładem śmiałej krzywoliniowej konstrukcji łupinowej (Nakoneczny, 2017). Podział ze względu na wielkość obiektów także został pominięty, gdyż wymagałoby to pogłębionej analizy planów rozpoznanych obiektów, co planowane jest w dalszym toku badań. Biorąc pod uwagę fakt, że pawilony są uniwersalne funkcjonalnie, zdaniem autorów, w przypadku obiektów z lat 60., 70. i 80. XX wieku, najodpowiedniejszy będzie podział ze względu na pierwotną lokalizację. Była ona ściśle powiązana z funkcją, a nawet ją determinowała. Po analizie 30 obiektów z terenu obecnego województwa śląskiego, to właśnie to kryterium przyjęto, by wśród tej grupy wyodrębnić cztery rodzaje pawilonów: parkowe, osiedlowe, śródmiejskie i zakładowe.

4.1. Pawilony parkowe

To bez wątpienia jedne z najciekawszych obiektów, nie tylko ze względu na architekturę, lecz na otoczenie i zagospodarowanie terenu. Obiektom lokalizowanym w parkach towarzyszyły także dzieła małej architektury. Doskonałym przykładem są tutaj pawilony wybitnych śląskich architektów — Aleksandra Franty i Henryka Buszko, którzy swoje Pawilony Ślubów sytuowali w parkach (Barucki, 2015): w Chorzowie w centrum Parku Hutników (Uherek-Bradecka, Stojewski, 2022) oraz przy parku Sieleckim w Sosnowcu. Dla funkcji pałacu ślubów, jaka się w nich mieściła, jest to bardzo trafna i nieprzypadkowa lokalizacja. Urząd Stanu Cywilnego jako obiekt administracyjny winien być zlokalizowany w centrum miasta, natomiast okoliczności przyrody wydają się być odpowiednim anturazem dla zawierania aktu małżeństwa. Zatem naturalnym wyborem

był park miejski łączący te dwie funkcje. Jednak pawilony te mieściły także funkcje rekreacyjne, wystarczy tu wspomnieć o restauracji Parkowej wzniesionej w 1964 roku w Chorzowie, którą zaprojektował Zbigniew Rzepecki.

4.2. Pawilony osiedlowe

Są to pawilony powstające jako wolnostojące lub zgrupowane, tworzące większe zespoły zabudowy. Podstawową ich funkcją były różnorakie usługi towarzyszące zabudowie zamieszkania zbiorowego. Były to najczęściej usługi tak zwanej „pierwszej potrzeby”, takie jak: sklepy spożywcze, kawiarnie, księgarnie, restauracje, zakłady krawieckie, fotograficzne oraz salony kosmetyczne i fryzjerskie. O lokalizacji tych obiektów często decydowano już przy tworzeniu planów nowych osiedli mieszkaniowych. Tak było w przypadku osiedla Tysiąclecia w Katowicach, gdzie już przy jego planowaniu zdecydowano o budowie czterech pawilonowych ośrodków usługowych. W latach 60. na osiedlu Tysiąclecie Dolne powstały trzy pawilony handlowo-usługowe, składające się z dziesięciu punktów usługowych (Syska, 2019). Wśród nich wyróżnić możemy wybitny przykład pawilonu osiedlowego, mieszczącego restaurację i kawiarnię Adria, którego autorami byli również Henryk Buszko i Aleksander Franta. Pawilony te powstawały jednak nie tylko w Katowicach, można je spotkać w zasadzie na wszystkich nowo projektowanych osiedlach, czego przykładem są obiekty w Tychach — Biblioteka Miejska w Tychach na osiedlu „G” autorstwa Marii Czyżewskiej wzniesiona w 1986 roku czy Dom Handlowy Sasanka Bożeny i Janusza Włodarczyków wybudowany w 1976 roku na osiedlu D3 (Lipok-Bierwiazzonek, Skitek, 2017).

4.3. Pawilony śródmiejskie

Jak sama nazwa wskazuje, pawilony śródmiejskie usytuowane zostały w centrach miast jako zabudowa śródmiejska. Czasem wznoszone były jako uzupełnienie zabudowy na pustych działkach lub jako uzupełnienie programu funkcjonalnego przestrzeni śródmiejskiej. Pełniły funkcję handlową, galerii sztuki i usług rozrywki, na przykład kin (Kędzierski, 2022). Na przełomie lat 50. i 60. ówczesne władze podjęły decyzję dotyczącą unowocześnienia metod handlu, dlatego wprowadzono samoobsługę i pre-selekcję towarów. Zmusiło to branżę handlową do wprowadzania nowych i atrakcyjniejszych form sprzedaży. Unowocześnienie handlu polegało, w głównej mierze, na stworzeniu klientowi wrażenia swobody, ponieważ dzięki owym pawilonom, klient posiadał pełne rozeznanie towaru. Ponadto panowało wtedy przekonanie, że dobry sklep będzie dążył do

„zareklamowania” swojego towaru w sugestywny sposób. Istotnym elementem stały się wystawy sklepowe (Kantarek, 2019), możliwe do wykreowania w dużych przeszkleniach pawilonów oraz gabloty, w których prezentowano asortyment danego sklepu. Stworzyło to ówczesnym architektom i artystom plastykom pole do popisu — ich projekty stawały się atrakcyjne, między innymi dzięki współzależności między formą zewnętrzną a wnętrzem sklepów. Tego typu rozwiązania wystaw sklepowych zaczęto stosować w wielu nowych sklepach katowickich, przykładowo w Domu Mody Elegancja, którego autorem jest Marian Skalkowski (Borowik, 2019) czy pawilonie Domus zaprojektowanym przez Stanisława Kwaśniewicza (Malanowicz, 2023). Po podobne rozwiązania sięgał także Mieczysław Król w ikonicznych pawilonach Katowic — pawilonie Centrum (1973) czy Domu Handlowym Junior (1975) (Szafer, 1979). Tego typu pawilony cechowała lekka stalowa konstrukcja, a przeszklone szyby zostały poprowadzone od posadzki do stropu. Jednakże obiektom pawilonowym nadawane były także inne funkcje, jak w przypadku pawilonu w Bielsku-Białej, który był poczekalnią dworca autobusowego. Ten oryginalny obiekt zaprojektowany został przez Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego, którym kierował mgr inż. Mieczysław Paneth.

4.4. Pawilony zakładowe

Obiekty w tym nurcie powstawały najczęściej w latach 60. i 70. XX wieku. To czas dynamicznego rozwoju przemysłu w Polsce (Złowodzki, 2019), który ówczesna władza stawiała na pierwszym miejscu, jeśli chodzi o czynniki rozwoju państwa. Ustrój socjalistyczny, jak sama nazwa wskazuje, stawiał na siłę społeczeństwa, gloryfikując klasę robotniczą, która zatrudniona była w gigantycznych przemysłowych zakładach państwowych. Wspomnieć należy tutaj w przypadku omawianego terenu zwłaszcza o górnictwie i hutnictwie, których to województwo śląskie stało się stolicą ze względu na swoją geologię. Poczucie docenienia i wyjątkowego traktowania klasy robotniczej chciano stworzyć przez *wprowadzenie robotników do śródmieścia i dzielnic mieszkalnych sąsiadujących ze śródmieściem — przez zburzenie kapitalistycznych tradycji spychania klasy robotniczej na przedmieścia (...)* (Bierut, 1949). Miały temu służyć specjalne programy państwowe, takie jak: wysokie pensje, dodatki żywnościowe rozdawane w zakładach pracy (Zawistowski, 2017), dodatkowe talony na produkty wyższej jakości czy samochody. Dodatkowym elementem tej polityki były pawilony budowane przez duże zakłady pracy, w których umieszczano takie funkcje jak: domy

kultury, domy górnik i hutnika, kluby górnicze itp. W pierwszych latach istnienia mogli z nich korzystać jedynie pracownicy zatrudnieni w danej hucie czy kopalni oraz ich dzieci, należące do klubów zainteresowań, na przykład do Koła Młodego Technika. Pawilony zakładowe najczęściej posiadały wiele obszernych sal pozwalających na organizowanie zgromadzeń, zajęć szkoleniowych oraz występów, a ich funkcję wzbogacała często mała gastronomia. W większości były one budowane na terenie zakładu pracy — w jego bardziej reprezentacyjnej części, oddalonej od części przemysłowej. Tak wzniesiono Zakładowy Dom Kultury KWK Bolesław Śmiały w Łaziskach (1964) czy Dom Kultury Huty Baildon w Katowicach (1960) autorstwa Henryka Buszko i Aleksandra Franty. Charakterystyczną cechą były mozaiki artystyczne, zgodnie z narracją prowadzoną także przez socrealistycznych filmowców, przedstawiające górników albo hutników przy ciężkiej pracy fizycznej (Ćwikła, Łęcki, 2011).

5. UNIKALNY CHARAKTER — DETAL ARCHITEKTONICZNY

Modernizm w jednym ze swoich kluczowych dla stylu postanowień odrzuca wszelkiego rodzaju ornamentykę. Adolf Loos, prekursor modernizmu, dowodzi, iż *Ornament stał się bezcelowy (...), nowoczesne piękno określa dokładność wykonania i szlachetność czystego materiału* (Loos, 2013), nie odrzuca jednak detalu architektonicznego. Podobnie rozwinięty modernizm lat 60. wprowadza w obiektach znacznie bardziej rozrzeźbione elewacje. Następuje znudzenie pustką i prostotą totalną na elewacjach modernistycznych budynków z lat 20. i 30. oraz pewnego rodzaju tęsknota za ornamentem. Na elewacje pawilonów wprowadzane są przez artystów i rzeźbiarzy nowoczesne formy sztuki w postaci płaskorzeźb oraz mozaik przedstawiających często treści związane z funkcją budynku. Brak materiałów budowlanych w Polsce (Zygmańska, Fuglewicz, 2021) znajdującej się za „żelazną kurtyną” powoduje, że elewacje pokrywane były kolorowymi płytkami glazurowanymi oraz stłuczką szklaną lub porcelanową tworzącą trójwymiarowy relief (il. 2). Architektura brutalistyczna, w nurcie której często powstają również omawiane pawilony, operuje ornamentem formy. Wprowadzany ornament ma często charakter geometryczny i abstrakcyjny oraz eksponuje surowość materiału, z którego powstał. W przeciwieństwie do ornamentu XIX wieku, który był dodawany jedynie ze względów estetycznych, ornament modernistyczny jest często powiązany z elementami konstrukcji. Tworzy

spójną całość substancji konstrukcyjnej, użytkowej i wizualnej (Cymer, 2020).

Jak pisze Bożena Kostuch: *Druga połowa XX wieku w polskiej architekturze to prawdziwe apogeum stosowania technik ceramicznych w budownictwie* (Kostuch, 2015). Użycie zaskakujących materiałów, pozornie niekorespondujących z funkcją, jak na przykład blacha falista na elewacjach Pałacu Ślubów w Katowicach, podkreślało awangardowy charakter obiektów pawilonowych, stając się ich znakami charakterystycznymi. Dekoracyjny fryz autorstwa Jerzego Egon Kwiątkowskiego przedstawiający muzy i bóstwa antyczne ujęte w formy abstrakcyjne stał się znakiem rozpoznawczym Galerii Sztuki Współczesnej BWA (Makówka, 2008), podobnie jak mozaika na elewacjach kina Kosmos w Katowicach czy mozaika przy strefie wejściowej restauracji Kolorowa w Sosnowcu. Nadmienić należy również, iż elementy te nie definiują pawilonów tylko z zewnątrz. W myśl koncepcji Franka Lloyda Wrighta zakładano, że *przestrzenie wewnętrzne i zewnętrzne są częściami tej samej całości* (Gudkov, Gudkova, 2017). Mozaiki oraz nietypowe materiały wykończeniowe wkraczają także do ich wnętrza. Wiele z nich zostało niestety zatartych w trakcie przebudów lub zniknęło bezpowrotnie podczas wyburzeń obiektów, jak dekoracyjne płaskorzeźby czy mozaiki szklane w Pałacu Ślubów w Katowicach. Część z nich można jednak oglądać po dzień dzisiejszy, na przykład w Katowickim kinie Kosmos (Dragović, 2004) czy tyskim Teatrze Małym, gdzie zaobserwować można przejście dekoracji z elewacji do wnętrza obiektu. Nowatorskie rozwiązania dekoracyjne determinowały wręcz aparycję pawilonów i decydowały o ich rozpoznawalności.

6. CECHY CHARAKTERYSTYCZNE PAWILONÓW

Przy sporządzaniu analizy porównawczej wyodrębnione zostały unikalne cechy architektury pawilonowej. Architektura pawilonów bezsprzecznie nawiązuje do projektu Villa Savoy autorstwa Le Corbusiera i respektuje postulowane przez projektanta pięć podstawowych zasad nowoczesnej architektury. Jednak pawilony w powojennym bloku wschodnim wykształciły własne, odrębne cechy, częściowo odbiegające od pierwowzoru, co tworzy z nich grupę odrębną architektonicznie. W pawilonach stosowano wprawdzie płaskie dachy, lecz ze względu na mieszczące się w nich funkcje nie były one użytkowe, a pasmowe okna zastępowano nierzadko przestronnymi witrynami obejmującymi

całą wysokość kondygnacji. Jednak swobodny plan, wolne elewacje i stosowanie pilotis w celu oderwania obiektu od ziemi, a także wolnostojący charakter tych niedużych budynków, tworzą z nich grupę o czytelnych dla odbiorcy, wyjątkowych cechach, które dopełnia detal architektoniczny i plastyczny. Najlepiej dowodzą tego fotografie archiwalne obiektów (Uherek-Bradecka, Stojek, 2024), na których możemy dostrzec niespotykane dotąd materiały elewacyjne, takie jak: stłuczka szklana, aluminiowa blacha falista, szklane lub porcelanowe kolorowe mozaiki artystyczne, płaskorzeźby i rzeźby kamienne, odlewy betonowe oraz surowy beton z deseniem desek szalunkowych, a także elementy budowlane: duże przeszklone witryny czy kolorowe neonowe szyldy z nazwą pawilonu. Indywidualnie projektowane detale są bez wątpienia cennymi częściami tych obiektów, jednak ze względu na skalę i łatwość przeróbki, a także na konieczność ich specjalistycznej konserwacji, najczęściej znikają jako pierwsze.

7. STAN ZACHOWANIA

Dzięki wykonaniu współczesnej dokumentacji fotograficznej i zestawieniu jej z archiwalną, można zaobserwować nie tylko zmiany otoczenia budynków, ale również zmienność ich samych w czasie. Zestawienie ze sobą zdjęć archiwalnych, pokazujących budynki

świeżo po wybudowaniu (Szafer 1979, 1981), ze zdjęciami wykonanymi obecnie, w większości przypadków, ukazuje dramatyczne skutki braku poszanowania architektury modernistycznej. Największe zmiany w ich wyglądzie miały miejsce po przemianach ustrojowych w Polsce. Problematyka tego zjawiska jest złożona i obejmuje uwarunkowania historyczne, polityczne, socjologiczne i gospodarcze panujące w kraju po 1989 roku. Jednak, w większości, losy budynków potoczyły się bardzo podobnie i rezultat tych zmian w architekturze pawilonów zaowocował całkowitym lub częściowym zatarciem ich pierwotnego wyglądu, a nierzadko totalnym oszpeceniem (Urbańska, 2016). Brak ochrony skutkuje także tym, że w latach 2011–2022 zburzono aż pięć z rozpoznanych obiektów. Z krajo-brazu Katowic zniknął Pawilon Handlowy Centrum, Urząd Stanu Cywilnego — tak zwany Pałac Ślubów, Śląski Instytut Naukowy oraz Dom Kultury Huty Baildon. W Czeladzi w 2005 roku wyburzono Dom Handlowy. Warto także nadmienić, iż restauracja Parkowa w Katowicach (drastycznie przebudowana w dwóch ostatnich dekadach) objęta jest obecnie prawomocnym pozwoleniem na rozbiórkę. W przypadku ośmiu z analizowanych obiektów można stwierdzić, iż ich pierwotna forma i aparycja uległa całkowitemu zanikowi. Zakres przebudów oraz zachowanych w obiektach oryginalnych elementów prezentuje poniższa tabela.

Tabela 2. Zachowane oryginalne elementy obiektów oraz zakres ich przebudów.

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
1.	Galeria Sztuki Współczesnej BWA, tzw. Cepelia, Katowice	1966–1972	pawilon śródmiejski	– bryła, – dekoracyjny fryz, – doświetlenie ponad dachem, – stłuczka szklana w części wejściowej obiektu, – kolorystyka	– zmiana narożnika w poziomie parteru, – usunięcie luksfer, – zmiana stolarki okiennej, – usunięcie neonowego szyldu z elewacji
2.	Dom Mody Elegancja, Katowice	1965–1966	pawilon śródmiejski	—	Calkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. – zmiana gabarytu i proporcji obiektu, – zniwelowanie podcięcia parteru, – usunięcie dawnych podziałów poziomych elewacji, – wprowadzenie nowej elewacji odbiegającej od oryginalnej i zasłaniającej pierwotną formę budynku, – zmiana kolorystyki
3.	Kino Kosmos, Katowice	1959–1965	pawilon śródmiejski	—	Calkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. – zniwelowanie podcięcia parteru, – zlikwidowanie przeszklenia piętra, – wprowadzenie nowej elewacji frontowej o asymetrycznym, falistym przekształceniu, – usunięcie mozaiki ceramicznej z elewacji bocznych, – zlikwidowanie wykuszowego okna w elewacji bocznej, – zmiana kolorystyki
4.	Pawilon Handlowy Centrum, Katowice	1969–1973	pawilon śródmiejski	—	OBIEKT WYBURZONY (2013)
5.	Urząd Stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów, Katowice	1965–1968	pawilon śródmiejski	—	OBIEKT WYBURZONY (2012)

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
6.	Zakład Usług Radiotechnicznych i Telewizyjnych, tzw. ZURiT, Katowice	1964–1965	pawilon zakładowy	—	Calkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. – zmurowanie części otworów w parterze, – zmiana materiałów partii parteru, – całkowite zatarcie poziomych podziałów elewacji pietra i zmiana jej na fasadę aluminiowo-szklaną w kolorze czarnym, – wprowadzenie fasady szklanej, – usunięcie neonu z dachu obiektu, – zmiana kolorystyki, – wprowadzenie okładziny kamiennej parterze
7.	Restauracja i Kawiarnia Adria, Katowice	nieznany, ok. 1970	pawilon osiedlowy	—	Calkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. – zabudowa przeszkleń w parterze, – usunięcie balkonów obiegających piętro i stalowych słupów podporowych w parterze, – zabudowa przeszkleń piętra, – usunięcie neonu z dachu obiektu, – usunięcie sztyldów reklamowych, – wprowadzenie nowych materiałów na elewacje, – zmiana otworowania, – wprowadzenie nowej stolarki
8.	Pawilon Handlowy Junior, Katowice	1970–1975	pawilon śródmiejski	– bryła, – nawis nad parterem,	– zmiana kolorystyki, – zmiana materiału elewacji, – usunięcie neonowego oświetlenia, – częściowa zabudowa parteru, – zmiana podziału stolarki w partii pietra
9.	Pawilon Handlowy Delikatesy, Katowice	1959–1962	pawilon śródmiejski	– widoczna żelbetowa konstrukcja dachu, – przeszkleń frontu, – pasmowe górne doświetlenia w elewacjach bocznych	– zmiana kolorystyki, – zabudowa partii pod zadaszeniem, – usunięcie neonu z dachu obiektu
10.	Śląski Instytut Naukowy, Katowice	1970–1977	pawilon śródmiejski	—	OBIEKT WYBURZONY (2022)

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
11.	Pawilon Handlowy Domus, Katowice	1959–1960	pawilon śródmiejski	– bryła (częściowo)	– usunięcie zadaszenia wejścia wraz z szyldem, – zmiana podziału stolarki w elewacji frontowej, – zmiana materiału elewacji, – zmiana kolorystyki, – usunięcie neonu z dachu obiektu, – usunięcie przeszkleń z elewacji bocznej w poziomie parteru i piętra
12.	Dom Kultury Huty Baildon	1960	pawilon zakładowy	–	OBIEKT WYBURZONY (2002)
13.	Pawilon Handlowy, Chorzów	–	pawilon śródmiejski	– bryła, – wykuszowe okna w elewacji bocznej (ramki częściowo zmienione), – gabaryt przeszkłonej elewacji frontowej piętra	– zmiana materiału elewacji, usunięcie blachy falistej, – zmiana kolorystyki, – zabudowa części parteru, – zanik widocznych słupów w parterze
14.	Urząd Stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów, Chorzów	1959–1960	pawilon parkowy	– bryła, – pasmowy charakter elewacji piętra, – kolorystyka elewacji w partiach tynkowanych	– zmiana stolarki okiennej (kolorystyka i podziały), – dodanie windy na elewacji frontowej, – usunięcie napisu z dachu obiektu, – zmiana kolorystyki stolarki
15.	Pawilon Handlowy Hutnik, Chorzów	ok. 1973	pawilon śródmiejski	– bryła (częściowo)	– usunięcie zadaszenia wejścia, – zabudowa pasmowego przeszklenia elewacji bocznej, – usunięcie okładziny elewacyjnej piętra, – usunięcie szyldów oraz dekoracji z elewacji, – zmiana stolarki w poziomie parteru, – zmiana neonu na dachu obiektu, – wprowadzenie banerów reklamowych

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
16.	Restauracja Parkowa, Katowice	1962–1964	pawilon parkowy	—	Całkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. OBIEKT PRZEZNACZONY DO ROZBIÓRKI – zabudowa tarasów przeszkleniami oraz zadaszenie tarasów dwuspadowymi dachami, – zmiana otworowania w partii pietra, – zabudowa parteru, – zanik żelbetowych parasoli na tarasach i częściowe ich zastąpienie zabudową imitującą mur pruski, – dobudowa i poszerzenie obiektu w poziomie parteru, – zanik pierwotnych materiałów elewacyjnych, – zmiana kolorystyki
17.	Teatr Mały, Tychy	1964–1965	pawilon osiedlowy	– bryła, – mozaika na ścisnie elewacji zachodniej (objęta ochroną konserwatorską), – łupinowe zadaszenie nad główną salą, – pasmowy charakter elewacji	– zabudowa parteru, – zabudowa części elewacji pietra, – zmiana podziałów stolarki, – zmiana kolorystyki, – całkowita zmiana materiałów elewacyjnych, – zanik słupów w poziomie parteru, – zmiana proporcji przeszklenia belwederu
18.	Biblioteka Miejska, Tychy	1968	pawilon osiedlowy	– bryła, – zewnętrzna klatka schodowa wraz z pylonem, – mozaika na pylonie (objęta ochroną konserwatorską)	– zabudowa przeszklonego parteru, – częściowa zabudowa przeszkleń piętra, – likwidacja wstęgowych balustrad, – zmiana materiałów elewacji, – wprowadzenie stolarki okiennej o innym podziale, – zmiana kolorystyki, – usunięcie słupki szklanej z pylonu

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
19.	Dom handlowo-Usługowy Sasanka, Tychy	1976	pawilon osiedlowy	– bryła, – pasmowy charakter elewacji, – zewnętrzna klatka schodowa	– zmiana elewacji w poziomie parteru, – zmiana podziałów elewacji w poziomie piętra, – zmiana kolorystyki, – przebicie nowych otworów, – zmiana balustrad, – usunięcie akcentowanego wejścia, – wprowadzenie reklam na elewację
20.	Klub Gómiczy Naczelnej Organizacji Technicznej, Tychy	1961–1965	pawilon zakładowy	– bryła, – podział elewacji w partii piętra	– zabudowa części parteru, – zmiana materiałów elewacyjnych, – likwidacja bulajów, – zmiana kolorystyki stolarki okiennej, – likwidacja masztów, – wprowadzenie pasa reklam
21.	Urząd Stanu Cywilnego, tzw. Pałac Ślubów, Sosnowiec	1959–1960	pawilon parkowy	—	Całkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. – likwidacja schodów wejściowych, – zmiana otworowania i stolarki w poziomie piętra, – zabudowa parteru, – likwidacji napisu z dachu, – dodanie elementów arkad ze styropianu EPS w poziomie parteru, – zmiana materiałów elewacyjnych, – zmiana kolorystyki
22.	Restauracja Kolorowa, Sosnowiec	1959–1963	pawilon parkowy	– bryła (częściowo)	– likwidacja przeszklenia w części sali konsumpcyjnej, – likwidacja mozaiki w strefie wejścia, – zmiana kolorystyki, – wprowadzenie nowego otworowania, – zmiana materiałów elewacyjnych, – likwidacja neonu nad obiektem, – dobudowa ścianki kolankowej nad partą wejścia, – zanik nadwieszenia przeszklenia głównej sali, – zmiana zadaszenia wejścia

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
23.	Dom Handlowy, Czeladź	1961	pawilon śródmiejski	—	OBIEKT WYBURZONY (ok. 2011)
24.	Spółdzielczy Dom Handlowy Centrum, Dąbrowa Górnicza	ok. 1964	pawilon śródmiejski	— bryła, — unikatowe, łamane zadanie	— zabudowa przeszkleń parteru, — zabudowa przeszkleń pięta, — wprowadzenie reklam, — zmiana kolorystyki (na kolor miętowy!), — częściowa zabudowa wolnych fragmentów parteru
25.	Pawilon Handlowy Beskid, Żywiec	1968	pawilon śródmiejski	— bryła, — materiał elewacji w partii piętra, — kolorystyka głównej części obiektu	— zmiana podziałów stolarki w parterze, — usunięcie neonu ponad budynkiem, — usunięcie szyldu pomiędzy piętnem a belwederem, — wprowadzenie banerów reklamowych zasłaniających elewacje
26.	Pawilon Handlowy Jawor, Jaworzno	ok. 1973	pawilon śródmiejski	—	Całkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. — usunięcie łupinowego zadaszenia nad wejściem wraz z podporami pokrytymi mozaiką, — zabudowa przeszkleń w parterze, — zmiana lokalizacji wejścia, — wprowadzenie nowego, dwukondygnacyjnego elementu przeszklonego w narożniku, — zmiana materiałów elewacji, — usunięcie blachy falistej, — usunięcie neonowej nazwy z dachu oraz szyldów
27.	Dom Rzemiosła ROW, Rybnik	1975	pawilon śródmiejski	— bryła, — stolarka wraz z jej podziałem i wypełnieniem, — materiał elewacji w części wejściowej, — kolorystyka	— zabudowa przeszkleń w parterze, — zmiana stolarki drzwiowej

Nr	Nazwa obiektu	Rok budowy	Rodzaj obiektu	Zachowane elementy oryginalne	Zakres przekształceń
28.	Dworzec Autobusowy, Bielsko-Biała	1972	pawilon śródmiejski	– bryła, – stolarka w elewacjach bocznych, – stolarka elewacji frontowej (zasłonięta), – kolorystyka	– zasłonięcie obiektu banerami reklamowymi, – poszerzenie zabudowy parteru, – zanik słupów w poziomie parteru
29.	Pawilon Handlowy Hermes, Radzionków	1968	pawilon osiedlowy	—	Całkowite zatarcie pierwotnego wyglądu. – zmiana otworowania i podziału stolarki w partii piętra, – zatracenie pasmowego układu podziału elewacji, – zabudowa przeszkleń w parterze, – zabudowa przestrzeni zadaszenia wejścia, – zmiana materiałów elewacyjnych, – zmiana kolorystyki, – usunięcie neonu z dachu obiektu
30.	Dom Handlowy Zgoda, Mikołów	—	pawilon śródmiejski	– bryła, – materiał elewacji, – pasmowe okna w poziomie piętra, – oryginalny sztyld z nazwą obiektu, – kolorystyka	– usunięcie konstrukcji zadaszącej wejście, – zmiana przeszkleń parteru

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzone badania rzucają również nowe światło na problematykę braku ochrony konserwatorskiej. Przez długi czas żaden z tych obiektów nie był chroniony wpisem do rejestru zabytków. Rosnąca świadomość społeczna (Łukasiuk, 2014; Bittner, 2017) oraz apele środowiska konserwatorskiego (Kozina, 2023) pozwalają mieć nadzieję, że ten stan rzeczy się zmieni.

W przypadku budynku Biura Wystaw Artystycznych, popularnie zwanego Cepelią, inwestor także miał w planie wyburzenie obiektu, jednak 8 grudnia 2023 roku Śląski Wojewódzki Konserwator Zabytków wszczął z urzędu postępowanie w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomości województwa śląskiego budynku Biura Wystaw Artystycznych mieszczącego się w Katowicach przy alei Korfańtego 6. Zgodnie z nim *do dnia, w którym decyzja w tej sprawie stanie się ostateczna, przy zabytku, którego dotyczy postępowanie, zabrania się prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku* (K-RD.5140.108.2023. MB). Obecnie pawilon ten, podobnie jak trzy inne, chroniony jest na mocy wpisu do Gminnej Ewidencji Zabytków. Warto także pamiętać, że jedynie jeden z nich — kino Kosmos w Katowicach — jest chroniony w całości. Pozostałe dwa budynki objęte są jedynie częściową ochroną — w przypadku Teatru Małego w Tychach wpis obejmuje ścianę elewacji zachodniej z mozaiką, w przypadku Biblioteki Miejskiej w Tychach wpis dotyczy pylonu konstrukcji schodów z mozaiką.

Odrębną kwestią są także przebudowy zacierające oryginalny wygląd obiektów. Jako przykład mogą posłużyć dwuspadowe dachy nad tarasami restauracji Parkowej zastępujące tak charakterystyczne żelbetowe parasole projektowane przez Zbigniewa Rzepeckiego czy arkady ze styropianu EPS doklejone w zabudowanym parterze Pałacu Ślubów w Sosnowcu. Wobec braku jakiejkolwiek ochrony znikają unikalne elementy architektoniczne, będące nierzadko cechami rozpoznawalnymi obiektów. Zmieniony został narożnik Galerii Sztuki Współczesnej BWA (tak zwanej Cepelii), gdzie usunięto charakterystyczny neonowy szyld i luksfery umieszczone za szklaną witryną, szczęśliwie ocalał charakterystyczny fryz rzeźbiarski autorstwa Jerzego Egon Kwiakowskiego i fragment elewacji wykonanej stłuczką szklaną. Zmieniła się elewacja frontowa katowickiego Domusa, gdyż usunięto z niej, pokaźnej rozpiętości, smukłe zadaszenie nad wejściem, zniknęła blacha falista z elewacji frontowej oraz pojedyncze ramki okienne Pawilonu Handlowego w Chorzowie, zabudowano parter oraz

dołożono windę na elewacji frontowej Pałacu Ślubów w Chorzowie, charakterystyczną balustradę pasmową w Bibliotece Miejskiej w Tychach zastąpiono metalowo-szklaną, zmieniono kolorystykę elewacji Klubu Górniczego Naczelnej Organizacji Technicznej w Tychach, zatynkowano także znak rozpoznawczy restauracji Kolorowa w Sosnowcu, czyli szklaną mozaikę i zlikwidowano duże przeszklenie sali restauracyjnej. Obrazu zmian prowadzonych bez nadzoru konserwatorskiego w obiektach pawilonowych dopełnia usunięcie łupinowego zadaszenia wejścia pawilonu Jawor w Jaworznie i przebudowanie jego narożnika, a także zabudowa przeszklenia piętra oraz zmiana kolorystyki elewacji i stolarki okiennej (obecnie PCV) na kolor miętowy (!) w Spółdzielczym Domu Handlowym w Dąbrowie Górniczej oraz zmiana materiałów elewacyjnych, podziału okien i kolorystyki podczas termomodernizacji pawilonu handlowego Hermes w Radzionkowie. Zabudowano także podcięty parter wyjątkowego, zaprojektowanego na planie okręgu, pawilonu Domu Rzemiosła Rybnickiego Okręgu Węglowego w Rybniku. Zachowane w dobrym stanie elewacje są także często zasłaniane gigantycznymi banerami — jak w przypadku hali dworca autobusowego w Bielsku-Białej czy pawilonu handlowego Hutnik w Chorzowie.

Całkowicie zmienione zostały elewacje Domu Mody Elegancja i Zakładu Usług Radiotechnicznych (ZURIT), a także restauracji Adria w Katowicach, przekształconej w Młodzieżowy Dom Kultury (w tym przypadku zmiany uległy nie tylko elewacje, ale także usunięto z budynku część balkonów okalających pierwsze piętro). Działania te doprowadziły do zatarcia pierwotnego wyglądu obiektów, zmieniając je w architektoniczne karykatury. Paradoksalnie objęte ochroną na mocy Gminnej Ewidencji Zabytków kino Kosmos także zmieniło swój wygląd. Przebudowa rozpoczęta w 2004 roku miała bardzo niekorzystny wpływ i *doprowadziła do całkowitej utraty pierwotnych walorów architektonicznych bryły i wnętrza kina* (Borowik, 2019). Elewacje i wnętrza pozbawione zostały oryginalnego wyrazu i charakteru. Zniknęła okładzina elewacji bocznych, a elewacja frontowa została całkowicie przebudowana — w miejsce szklanej witryny i podciętego, przeszkłonego parteru wprowadzono faliste przeszklenie obejmujące dwie kondygnacje i zupełnie zmieniono materiały elewacyjne wprowadzając asymetryczne boczne elementy z cegły klinkierowej. We wnętrzu pozostawiono tylko mozaikę przedstawiającą Pana Twardowskiego na kogucie (choć przebudowa sprawiła, że zniknęła jej dolna część) oraz duże żyrandole w Sali Nostromo. Mozaiki nie da się jednak podziwiać, gdyż przestronny, dwu-

poziomowy, przeszklony hol zamieniono w wąski korytarz. Przebudowa ta była tak drastyczna, że w styczniu 2007 roku głosami mieszkańców Katowic obiekt został „uhonorowany” anty-nagrodą „Betonowa Kostka 2006”. To zresztą nie jest jedyne niechlubne wyróżnienie, jakie otrzymały obiekty z prezentowanej listy. W 2017 roku do anty-nagrody „Makabryła” został nominowany Pałac Ślubów w Sosnowcu, jednak tutaj, na fali krytyki, inwestor szybko usunął kolumnienki w kolorze écru, mające być stelażem reklamowym dla grillowanych kurczaków (Uherek-Bradecka, Stojek, 2021).

Wykorzystanie metody badawczej *in situ* uwidoczniło nie tylko kwestię związaną z niekontrolowanymi przebudowami, ale także problem związany z kontekstem miejsca lokalizacji pawilonów. Środowisko zbudowane nieustannie się zmienia. Otoczenie pawilonów ulega więc także nieustannym przemianom, co powoduje — w przypadku niektórych pawilonów — pozbawienie ich kontekstu, który dopełniał i uzasadniał ich funkcje oraz lokalizacje. Widać to wyraźnie w przypadku sosnowieckiego Pałacu Ślubów, który niegdyś był romantycznie położony w parku, a obecnie znajduje się pomiędzy ruchliwym rondem a hałaśliwą estakadą drogową. Wybudowana później niż obiekt infrastruktura techniczna i drogowa sprawiła, że został on zupełnie odcięty od parku. Doprowadziło to także do zmiany jego przeznaczenia. Można więc śmiało stwierdzić, że w dużej mierze właśnie te przemiany otoczenia doprowadziły do utraty pierwotnej funkcji budynku. Czasem, nawet gdy otoczenie nie uległo znacznej przemianie, pierwotna funkcja w danej lokalizacji przestała być użyteczna. Pawilon Handlowy Domus został przekształcony w Dom Handlowy Ślązak, już niesprzedający mebli (choć współcześnie mieścił się tam przez kilka lat salon meblowy jednego z popularnych producentów mebli), ze względu na kłopoty z ruchem ulicznym i miejscem do załadunku towaru. Teraz podzielony jest na kilka mniejszych sklepów, między innymi z odzieżą używaną czy drobnymi produktami spożywczymi. Jednak zmiany zachodzące w pawilonach nie wynikają tylko ze zmienności kontekstu.

Opisane powyżej przykłady dają jasny i, niestety, przerażający obraz niekontrolowanych przebudów i zmian oryginalnej substancji oraz detali architektonicznych modernistycznych pawilonów w województwie śląskim. Tylko pięć z zachowanych obiektów jest w stanie zbliżonym do oryginału. Z grupy tej najbliższy stanowi pierwotnemu jest Pawilon Domu Handlowego Zgoda w Mikołowie, gdzie zachowana została także oryginalna okładzina elewacji. Jednak i tu nie obyło się bez drobnych ingerencji i usunięcia zadaszenia wejścia do budynku.

8. WNIOSKI / PODSUMOWANIE

Celem niniejszego artykułu było przede wszystkim zabranie głosu w dyskursie na temat dziedzictwa architektonicznego późnego modernizmu, w szczególności w odniesieniu do obiektów w małej skali i, jak pokazały przeprowadzone badania, łatwo ulegających drastycznym przebudowom lub wyburzeniu. Dodatkowym, praktycznym celem było także stworzenie zbioru dokumentacji związanej z obiektami pawilonów na obszarze Górnego Śląska, w tym aktualnej dokumentacji fotograficznej. W opinii autorów stanowi to cenny aspekt badań, może bowiem stanowić materiał pomocniczy dla decyzji i działań z zakresu ochrony konserwatorskiej.

Rozpoznane na obszarze województwa obiekty zlokalizowane są w większości w centrach miast. Ich znaczna liczba wskazuje, że pawilony były niegdyś elementem centrotwórczym, tym bardziej, że względu na ten aspekt, powinny być chronione. Obecnie jednak są poddawane niekontrolowanym przebudowom, błędnie pojętym modernizacjom, w tym także termomodernizacji, co prowadzi do zacierania ich oryginalnego wyglądu będącego dziedzictwem modernizmu. Jak zauważa Roberta Grignolo: *choć debata na temat restauracji dziedzictwa architektonicznego XX wieku rozpoczęła się w latach 80. XX wieku i choć prace przeprowadzone od tego czasu zaowocowały ogromną wiedzą, jest ona nadal fragmentaryczna, niezorganizowana, trudna do porównania i stanowiąca wyzwanie* (Grignolo, 2018).

Liczne organizacje, jak ICOMOS lub DOCOMOMO, podejmują tematykę ochrony budowli modernistycznych, próbując ustalić tryb postępowania, jednak: *dosyć szybko okazało się, że wypracowane zasady nie są uniwersalne, gdyż realizacje modernistyczne znacząco różnią się między sobą* (Korpała, 2017). Tym bardziej liczne przykłady ciekawej i pionierskiej architektury należy chronić. W obecnej sytuacji prawnej niewątpliwie niezbędne jest stworzenie listy obiektów — „pomników” najnowszej architektury „historycznej”. Takie listy nie są w Europie nowością (Kadłuczka, 2006). Jest to tym bardziej celowe we wskazanym obszarze badawczym, gdyż to właśnie tu możemy obserwować największe skupisko modernistycznych pawilonów w Polsce z lat 60. i 70. XX wieku. Zdaniem autorów ich ochrona, także prawna, jest działaniem koniecznym. Jest to jednak zagadnienie złożone, utrudnione niejednokrotnie dodatkowo eksponowaną lokalizacją. Należy również pamiętać, że miasta są żyjącym organizmem i podlegają nieustannym przemianom. Pawilony modernistyczne także powinny im podlegać, by nie stały się

relikami epoki minionej, lecz ciekawymi obiektami świadczącymi o naszej historii i kulturze. Działania podejmowane przy remontach, przebudowach czy zmianie sposobu ich użytkowania, powinny być zgodne ze współczesną myślą architektoniczną, *ale nie niweczące, (lecz) dodające wartości i będące tak zwaną „dobrą kontynuacją”* (Włodarczyk, 2009). By to osiągnąć, ważne jest interdyscyplinarne podejście. Interdyscyplinarność powinna być wyrażona nie tylko udziałem ekspertów i specjalistów z różnych dziedzin i dyscyplin związanych z ochroną tego dziedzictwa, ale także poprzez patrzenie na obiekt architektoniczny jako element większej struktury, powiązany „wewnętrznie” z całym przynależącym do niego wystrojem i wyposażeniem, jak również „zewnętrznie” — z kontekstem urbanistyczno-krajobrazowym, a także społeczno-kulturowym (Kadłuczka, 2000). *Dziedzictwo architektury drugiej połowy XX wieku jest zasobem zróżnicowanym i wymagającym szczególnych badań. Jednak waga zagadnienia, jakim jest konieczność ochrony wybitnych dzieł tego okresu, nakłada na środowiska zawodowe oraz akademickie obowiązek podjęcia starań w tym zakresie* (Żmudzińska-Nowak, 2022). By prawidłowo chronić modernistyczne pawilony z lat 60., 70. i 80. XX wieku konieczne jest jednak systemowe, usankcjonowane prawnie podejście i objęcie ochroną konserwatorską tej wyjątkowej grupy obiektów.

REFERENCES

- Barucki, T. (2015), *Zielone Konie*, Warszawa: Salix Alba.
- Bieniecki, Z. (1969), 'Potrzeba i drogi ochrony obiektów architektury najnowszej', *Ochrona Zabytków*, 22/2 (85), pp. 83–116.
- Bierut, B. (1949), *Sześćoletni plan odbudowy Warszawy*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Bittner, K. (2017), 'Chcemy znów być nowocześni. Kilka uwag o popularności peerelowskiego wzornictwa przemysłowego' [in:] Kisielewska, A., Kostaszuk-Romanowska, M., Kisielewski A. (eds.), *PRL-owskie re-sentymenty*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Kate-dra, pp. 237–252.
- Borowik, A. (2019), *Nowe Katowice: forma i ideologia polskiej architektury powojennej na przykładzie Katowic (1945–1980)*, Warszawa: Neriton.
- Ciarkowski, B. (2013), 'Kryterium autentyczności a wartościowanie zabytków architektury modernistycznej' [in:] Szmygin, B. (ed.), *Wartościowanie zabytków architektury*, Warszawa: PKN Icomos, pp. 71–76.
- Creswell, J.W. (2013), *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, (transl. Gilewicz, J.), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Cymer, A. (2019), *Architektura w Polsce 1945–1989*, Warszawa: Centrum Architektury NIAiU.
- Cymer, A. (2020), *Tęsknota za detalem*. Available at: <https://culture.pl/pl/artykul/tesknota-za-detalem> (accessed: 27.02.2024).
- Ćwikła, P., Łęcki, K. (2011), 'Świat przedstawiony Górnego Śląska od (soc)realizmu do realizmu magicznego — reprezentacje symboliczne regionu w obrazach' [in:] *Górnośląskie Studia Socjologiczne*, 2, pp. 113–127.
- Dragović, J. (2024), *Najpiękniejsze mozaiki PRL w Katowicach. Niektóre są dobrze ukryte — gdzie ich szukać?*. Available at: <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/najpiekniejsze-mozaiki-prl-w-katowicach-niektore-sa-dobrze-ukryte-gdzie-ich-szukac-aa-t4e5-vw7q-nczq.html> (accessed: 01.06.2024).
- Fryszak, A. (2008), 'Significance of architectural work for the quality of town space', *Czasopismo Techniczne*, 15/2008, 105 z.6-A/2008, pp. 299–305.
- Grignolo, R. (2018), 'An encyclopedic Approach to the Conservation of 20th-Century Architecture', *Built Heritage*, 2(2), pp. 93–102.
- Gudkova, T.V., Gudkov, A.A. (2017), 'Spatial Modernist Architectural Concepts', *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 262. Available at: <https://doi.org/10.1088/1757-899X/262/1/012152> (accessed: 4.09.2024).
- Gyurkovich, J. (2008), 'Dzieło architektury w mieście — wstęp', *Czasopismo Techniczne. Architektura*, 105, 6-A, pp. 67–73.
- Hirsch, R. (2022), 'Ochrona i konserwacja architektury modernistycznej Gdyni — niektóre kierunki obecnych działań' [in:] Sołtysik, M. J., Stępa, M. (eds.), *Architektura przemysłowa, portowa i miejska XX wieku*, Gdynia–Gdańsk: Urząd Miasta Gdyni, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, pp. 29–40. Available at: <https://doi.org/10.1038/nphys1170> (accessed: 01.06.2024).
- Kadłuczka, A. (2000), 'Karta Krakowska 2000', *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, 7/8, pp. 5–6.
- Kadłuczka, A. (2006), 'Ochrona najnowszej architektury »historycznej«', *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, 19, pp. 19–23.
- Kantarek, A. (2019), 'Public Space and Shop Windows', *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 471. Available at: <https://doi.org/10.1088/1757-899X/471/9/092074> (accessed: 4.09.2024).
- Kędzierski, M. (2022), 'Architektura i urbanistyka manifestem władzy w PRL', *Studia etnologiczne i antropologiczne*, 22(2), pp. 1–11. Available at: <https://doi.org/10.31261/SEIA.2022.22.02.02> (accessed: 4.09.2024).
- Klajmon, B. (2016), '»Katowicka moderna« i jej ochrona' [in:] Syska, A. (ed.), *Podróż ku nowoczesności. Architektura XX wieku w województwie śląskim*, Katowice: Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach, pp. 11–38.
- Korpala, M. (2017), 'Ochrona substancji czy formy w zabytkach epoki modernizmu', *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, 49, pp. 51–59.
- Kostuch, B. (2015), *Kolor i blask. Ceramika architektoniczna oraz mozaiki w Krakowie i Małopolsce po 1945 roku*, Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie.

- Kozłowski, D. (2020), 'Pięć zasad Le Corbusiera i willa Savoye', *Budownictwo Technologie Architektura*, 7–9, pp. 10–11.
- Kwiatkowska, A. (2006), 'Pięć filarów myśli społeczno-architektonicznej modernizmu. Refleksje o dziedzictwie idei modernizmu w architekturze mieszkaniowej', *Architectus*, 2(20), pp. 60–61.
- Leśniakowska, M. (2013), *Nowoczesne pawilony handlowe Warszawy czasu „odwilży” część 1*. Available at: <https://jedenraz.wordpress.com/2013/08/04/nawoczesne-pawilony-handlowe-warszawy-czasu-odwilzy-czesc-1/> (accessed: 1.06.2024).
- Lewicki, J. (2017), 'Assessing the value of the modernist epoch monuments. Past, present and future', *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, 49, pp. 38–50.
- Lewicki, J. (2020), 'Ochrona autentyzmu i integralności architektury modernistycznej — nowe doświadczenia na przykładzie Warszawy i Mazowsza' [in:] Sołtysik, M.J., Stępa, M. (eds.), *Architektura XX wieku — zachowanie jej autentyzmu i integralności w Gdyni i w Europie*, Gdynia–Gdańsk: Urząd Miasta Gdynia, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, 7, pp. 141–148.
- Lewicki, J. (2009), 'Problematyka adaptacji architektury modernistycznej do współczesnych potrzeb użytkowych' [in:] Szmygin, B. (ed.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Warszawa–Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, pp. 69–83.
- Lipok-Bierwiazzonek, M., Skitek, R. (2017), 'Osie kompozycyjne nowego miasta. Potencjał pieszej przestrzeni publicznej' [in:] Oczko, P. (ed.), *Tychy — dziedzictwo nowego miasta. Architektura i urbanistyka lat 1955–1989*, Katowice: Muzeum Miejskie w Tychach, pp. 16–37.
- Loos, A. (2013), *Ornament i zbrodnia. Eseje wybrane*, Warszawa: Centrum Architektury, BWA w Tarnowie.
- Łukasiuk, M. (2014), 'Renesans architektury modernizmu jako fenomen społeczny', *Politeja*, 1/27, pp. 245–261.
- Makówka, L. (2008), *Sztuka sakralna na Górnym Śląsku w II połowie XX wieku. Malarstwo i rzeźba*, Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Malanowicz, M. (2023), *Stanisław Kwaśniewicz. Architekt*, Katowice: Biblioteka Śląska.
- Musiaka, Ł., Figlus, T., Szmytkie, R. (2020), 'Models of morphological transformations of centres of the largest Polish cities after World War II', *European Planning Studies*, 29(3), pp. 511–535.
- Nakoneczny, R. (2017), 'Modernistyczne perły PRL-u' [in:] Oczko, P. (ed.), *Tychy — dziedzictwo nowego miasta. Architektura i urbanistyka lat 1955–1989*, Katowice: Muzeum Miejskie w Tychach, pp. 72–95.
- Niezabitowska, E. (2014), *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Gliwice: Wydawnictwo Politechniki Śląskiej.
- Nowoczesność reglamentowana. Modernizm w PRL* (2023), Juszkiewicz, P., Szczerski, A. (eds.), Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie.
- Pachelska, K. (2023), 'Budynek BWA w Katowicach zabytkiem? Wojewódzki Konserwator wszczął postępowanie o wpis tego obiektu do rejestru zabytków'. Available at: <https://www.24kato.pl/budynek-bwa-w-katowicach-za-bytkiem-wojewodzki-konserwator-wszczal-postepowanie-o-wpis-tego-objektu-do-rejestru-zabytkow> (accessed: 27.02.2024).
- Podhalański, B. (2020), 'Ikoniczne, architektoniczne wyznaczniki kulturowe miast śląskich' [in:] *Marka i wizerunek miast: doświadczenia miast śląskich*, 6/198, Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN, pp. 94–101.
- Przedpełski, A. (1987), 'Instytut Wzornictwa Przemysłowego' [in:] Kulik, M. (ed.), *Wzornictwo w Polsce*, Warszawa: Instytut Wzornictwa Przemysłowego, pp. 59–60.
- Purchla, J. (2017), 'Ochrona i konserwacja architektury modernistycznej 1918–1939 — krakowska perspektywa' [in:] Sołtysik, J., Hirsch, R. (eds.), *Architektura XX wieku i jej waloryzacja w Gdyni i w Europie*, Gdynia: Urząd Miasta Gdynia, pp. 259–264.
- Springer, F. (2022), *Żle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*, Kraków: Karakter.
- Stefański, K., Ciarkowski, B. (2018), *Modernizm w architekturze Łodzi XX wieku*, Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy.
- Syska, A. (2019), *Katozeszyt Tauzen*, Katowice: Kato Zwei Sp. z o.o.
- Szafer, T.P. (1972), *Nowa architektura polska diariusz lat 1966–1970*, Warszawa: Arkady.
- Szafer, T.P. (1979), *Nowa architektura polska diariusz lat 1971–1975*, Warszawa: Arkady.
- Szafer, T.P. (1981), *Nowa architektura polska diariusz lat 1976–1980*, Warszawa: Arkady.
- Tostões, A. (2018), 'Ochrona dziedzictwa modernizmu — renowacja trzech arcydzieł architektury XX wieku' [in:] Sołtysik, M.J., Hirsch, R. (eds.), *Modernizm w Europie — modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku, jej ochrona i konserwacja w Gdyni i w Europie*, Gdynia: Urząd Miasta Gdynia, pp. 135–140.
- Urbańska, M. (2016), 'Polish Late Modern Architecture — Categories of the State of Preservation, Synthetic Case Studies and Conservation Dilemmas', *Wiadomości Konserwatorskie / Journal of Heritage Conservation*, 47, pp. 56–65.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. 2003 nr 80 poz. 717). Available at: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20030800717> (accessed: 4.09.2024).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568). Available at: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20031621568> (accessed: 4.09.2024).
- Uherek-Bradecka, B., Stojcecki, J. (2021), 'Studium możliwości rewitalizacyjnych Pałacu Ślubów w Sosnowcu na tle wybranych modernistycznych pawilonów z lat 60. i 70. XX wieku', *Builder*, 8 (289), pp. 30–43. Available at: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.0417> (accessed: 4.09.2024).
- Uherek-Bradecka, B., Stojcecki, J. (2024), *Modernist pavilion architecture from 1960-1980 in the Silesian province*. Available at: <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.32593.51044> (accessed: 01.06.2024).
- Włodarczyk, M. (2009), 'Współczesna myśl architektoniczna w adaptacji obiektu zabytkowego, czyli charakterystyka

optymalnej ingerencji dla potrzeb nowej funkcji' [in:] Szymgin, B. (ed.), *Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych*, Warszawa–Lublin: Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, pp. 203–208.

Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Katowicach, K-RD.5140.108.2023.MB, Zawiadomienie o wszczęciu postępowania administracyjnego i terminie przeprowadzenia oględzin w sprawie wpisu do rejestru zabytków nieruchomych woj. Śląskiego. Available at: <https://bip.katowice.eu/> (accessed: 20.11.2023)

Yin, R.K. (2015), *Studium przypadku w badaniach naukowych*, (transl. Gliniewicz, J.), Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Zawistowski, A. (2017), *Bilety do sklepu. Handel Reglamentowany w PRL*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Złowodzki, M. (2019), 'O idei czwartej rewolucji przemysłowej w aspekcie kadry pracowniczej i wyrazu estetyczno-wrażliwego', *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie / The Małopolska School of Economics in Tarnów Research Papers Collection*, 41, 1, pp. 125–141. Available at: <https://doi.org/10.25944/znmwse.2019.01.125141> (accessed: 4.09.2024).

Zygmańska, B., Fuglewicz P. (2021), *Spacerownik po Katowicach. Śródmieście część północna*, Warszawa: Ciekawe Miejsca.

Żmudzińska-Nowak, M. (2022), 'Dziedzictwo architektury Górnego Śląska II połowy XX wieku — problemy konserwatorskie i perspektywy badawcze', *Builder*, 6(299), pp. 34–36. Available at: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.8519> (accessed: 4.09.2024).

Żychowska, M., Białkiewicz A., (2018), 'Post-war architecture and its evaluation' [in:] *ReUSO 2018 L'intreccio dei saperi per rispettare il passato interpretare il presente salvaguardare il futuro*, VI Convegno Internazionale Sulla Documentazione, Conservazione e Recupero del Patrimonio Architettonico e Sulla Tutela Paesaggistica, Roma: Gangemi Editore International.

ORGANIZATIONS

International Council on Monuments and Site, <https://www.icomos.org/> (accessed: 4.09.2024).

Document and Conservation of Buildings, Sites and Neighbourhoods of the Modern Movement, <https://docomomo.com/> (accessed: 4.09.2024).